ČASOPIS
HUMANISTIČKE STUDIJE

Glavni i odgovorni urednik:
Dragan K. Vukčević

Urednik broja
„Evropski izbori (2019) u kontekstu reforme Evropske unije i njihov uticaj na Zapadni Balkan“:
Dragan Đukanović

Redakcija:
1. Đorđije Borozan (Podgorica);
2. Ilija Vujačić (Podgorica);
3. Dragica Vujadinović (Beograd);
4. Milan Podunavac (Podgorica);
5. Cirila Toplak (Ljubljana);
6. Mirjana Maleska (Skoplje);
7. Asim Mujkić (Sarajevo).

Savjet:
1. John Keane (Sidney);
2. Nenad Dimitrijević (Beograd);
3. Čedomir Čupić (Beograd);
4. Olga Breskaja (Vilnius);
5. Ana Krasteva (Sofija, Lyon);
6. Panos Ljoveras (Solun);
7. Đuro Šušnjić (Beograd);
8. Tonko Maroević (Zagreb);
9. Viljam Smirnov (Moskva);
10. Rudi Rizman (Ljubljana);
11. Alpar Lošonc (Novi Sad);
12. Vesna Kilibarda (Podgorica);
13. Stefano Bianchini (Bologna);
14. Hans-Georg Ziebertz (Würzburg);
15. Ratko Božović (Beograd).

Sekretar: Nikola Zečević

Dizajn: Mile Grozdanić

Priprema za štampu: Bojan R. Popović
Medeon, Podgorica

Lektura i korektura: Valentina Knežević

Izdavač: HS, UDG

Podgorica,
2019.

www.humanistickestudije.me

6|2019

SADRŽAJ

DRAGAN K. VUKČEVIĆ Uvodna riječ
glavnog i odgovornog urednika /5/

DIO I TEMA BROJA: EVROPSKI IZBORI (2019)
U KONTEKSTU REFORME EVROPSKE UNIJE I
NJIHOV UTICAJ NA ZAPADNI BALKAN
RADMILA NAKARADA Višeslojne poruke izbora
za Evropski parlament (2019) /9/
LJILJANA GLIŠOVIĆ Evropska Nemačka ili nemačka
Evropa: rezultati izbora za Evropski parlament u Nemačkoj
i izbor predsednika Evropske komisije /23/
SAJMA ADEMOVIĆ Identitet kao osnova
evropeizacije Zapadnog Balkana /33/
NIKOLA B. ŠARANOVIĆ Religijski akteri i političko
akterstvo: izbori za Evropski parlament 2019. godine /47/
LUKA NEŠKOVIĆ Budućnost Evrope i kriza hrišćanskog identiteta /57/

DIO II STUDIJE
MILUN LUTOVAC Romani mojkovačkog književnog kruga /71/
NIKOLA BANIĆEVIĆ Reforme sektora nacionalne bezbjednosti
u procesu evroatlantskih integracija Crne Gore /85/

DIO III RECENZIJE
FILIP TESAR, *Etnički konflikti,* Biblioteka XX vek, Beograd, 2019
(Milan Podunavac) /103/
ĐURO ŠUŠNJIĆ, *Sjaj odlomka: Prilozi otvorenoj antropologiji*,
UDG — Fakultet umjetnosti, Podgorica, 2019. (Luka Rakojević i
Nikola Vukčević) /107/
MILOVAN ĐILAS, *Pisma iz zatvora*, Vukotić Media, Beograd, 2016.
(Veselin Pavlićević) /111/

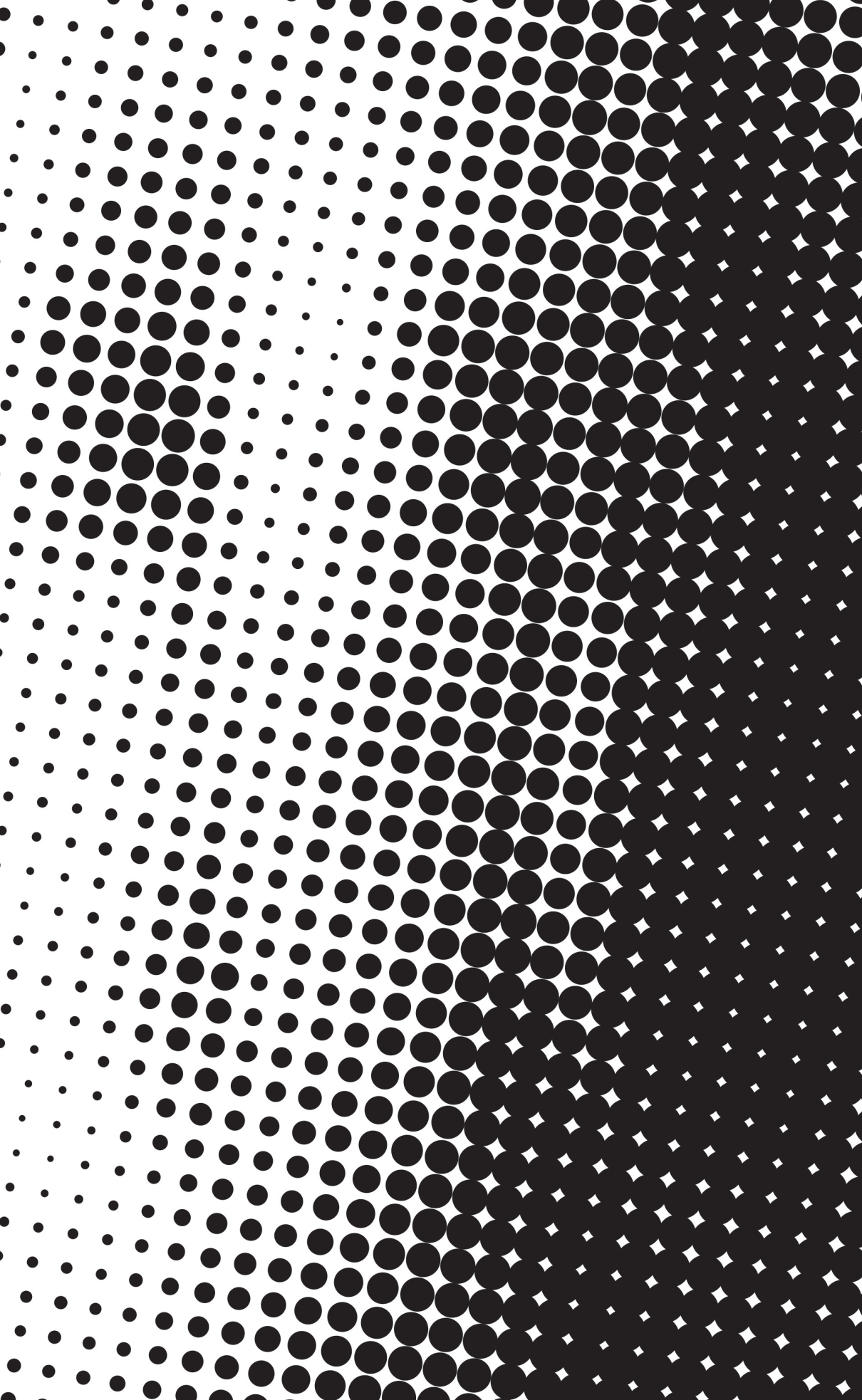

Uvodna riječ glavnog i odgovornog urednika

Časopisi su prozori sa kojih sagledavamo svijet i kroz koje taj svijet nas prepoznaje. Jedan od tih prozora je upravo otvoren na zidu naše institucije. Ime mu obećava i obavezuje. Ono ukazuje na posvećenost idealu koji je u temeljima savremene kulture i evropskog identiteta. Nažalost, ovaj ideal je uveliko zaboravljen.

Vrijeme u kom živimo karakteriše buka masovnosti, vladavina mjerljivosti i tiranija vidljivog. To je svijet u kom su stvari pojele tvorca, sredstva obezvrijedila ciljeve, a uspješno postalo značajnije od smislenog. Zaboravili smo da je čovjek dužan obnoviti ljudskost, na kojoj je potrebno graditi novu solidarnost. Na njoj se i zasniva obnova duhovnosti koja je rodno mjesto plemenitosti uma.

Otuda potreba za novim humanizmom kojemu nije dovoljna samo pravna zasnovanost i politička utemeljenost. Taj humanizam traži novi oblik ljudskog dostojanstva. Njegova suština je obnova cjelovite ličnosti. To je podvižnički posao u vremenu razmrvljenog života i rasijanog uma.

Nije slučajno da časopis „Humanističke studije" nastaje na ovom prostoru. Prostoru čiju je duhovnost oblikovala i čudesna knjiga „Primjeri čojstva i junaštva". U stvari, dok budemo mogli dopisivati tu knjigu novim primjerima obnavljaće se i vatra humanosti u nama. Zato ovakvi časopisi liče na pokušaj stvaranja malog ostrva ljudskosti u hladnom moru otuđenosti.

Zato „Humanističke studije".

D. K. V.

DIO I

TEMA BROJA:

EVROPSKI IZBORI (2019) U KONTEKSTU REFORME EVROPSKE UNIJE I NJIHOV UTICAJ NA ZAPADNI BALKAN

Radmila Nakarada*

UDK 061.1 EU:342.53

Višeslojne poruke izbora za Evropski parlament (2019)

Veća izlaznost birača od očekivane i manji uspeh ekstremne desnice od predviđenog pružili su osnov za optimističko tumačenje širih implikacija ishoda evropskih parlamentarnih izbora.

Autorka u radu nastoji da ispita da li ishod izbora uistinu daje osnova za optimizam, za zaključak da se političko i socijalno tlo Evrope ipak smiruje, ili poruke upućuju na kovitlace koji su za trenutak utišani ali svakako ne i prevladani. Za odgovorom traga analizirajući višesmislenost izbornih razultata, njihove paradokse i zaključuje da ono što na prvi pogled deluje kao smiraj zapravo je potmula buka nezadovoljstva i nemoći.

Ključne riječi: Evropska unija, parlament, izbori, partije, paradoksi, polarizacija, populizam, neoliberalizam, nejednakost.

Uvod

Nakon majskih izbora za Evropski parlament, ocene komentatora i analitičara su pretežno bile pozitivne. Veća izlaznost birača od očekivane (50,66%)[1] i manji uspeh ekstremne desnice od predviđenog pružili su osnov mnogima za optimističko tumačenje raspoloženja građana država članica Evropske unije. Povećana izlaznost u odnosu na prethodne izbore potvrdila je porast podrške za evropske institucije i uvažavanje njihovih učinaka, dok se izostanak „cunamija" ekstremne desnice tumači kao potvrda stamenosti demokratije i dalje dominacije progresivnih proevropskih političkih snaga — partija levog i desnog centra, liberala, zelenih. Međutim, postavlja se pitanje da li ishodi izbora uistinu upućuju na optimizam, na zaključak da se političko i socijalno tlo Evrope ipak smiruje, ili konfiguracija parlamenta ipak ukazuje na zabrinjavajuću fragmentaciju, na odsjaj kovitlaca koji su prividno utišani ali svakako ne i prevladani. Traganje za odgovorom nalaže bliže, detaljnije razmatranje samih ishoda izbora za Evropski parlament, ali i njihovo situiranje u širi kontekst, u tokove „procesa dugog trajanja" čiji su oni izraz i konstitutivni deo.

* Univerzitet u Beogradu — Fakultet političkih nauka, nakara@eunet.rs

1 News European Parliament: Final Turnout for 2019 European elections. Dostupno na: www.europarl.europa.eu/new/, 29–10–2019. Psristupljeno: 1. 10. 2019. U poređenju sa prethodnim izborima 2014. izašlo je 8,34% više birača. Najveća izlaznost bila je u Belgiji (88,47%), Luksemburgu (84,24) i Malti (72,70%), dok je najmanja izlaznost bila u Slovačkoj (22,74%), Češkoj (28,72%) i Sloveniji (28,89%). Turnout by country, dostupno na: https://europarl.europa.eu/election-results-2019/ Pristupljeno: 1. 10. 2019.

Izbori za Evropski parlament i njihove poruke

Rezultati izbora pokazuju da je podrška tradicionalno dominantnim partijama desnog i levog centra[2] opala, one nisu iznova osvojile apsolutnu većinu (376 mandata), ali još uvek imaju najveći broj mandata. Grupacija Evropske narodne partije dobila je 182 mandata, 34 mandata manje nego na izborima 2014, a Progresivni savez socijalista i demokrata osvojio je 154, što predstavlja gubitak od 38 mandata. Tim povodom, predstavnica Liberala u EP, Margret Veshage je izjavila: „Monopol moći je uništen".[3]

Podrška desnim populističkim partijama je porasla, ali one nisu osvojile trećinu mandata kako se predviđalo, te se pravim pobednicima izbora smatraju partije Zelenih i Liberali. U odnosu na prethodne izbore, Zeleni su osvojili 22 mandata više i sada imaju 74, dok su Liberali osvojili 108, tj. 40 više mandata. Uspeh Liberala nosi jednu od zanimljivih poruka ovih izbora — uprkos bolnim posledicama „Velike recesije", sistematskoj eroziji socijalne države, snaženju egzistencijalne neizvesnosti, još uvek značajan deo biračkog tela podržava neoliberalnu formu kapitalizma. Drugim rečima, Liberali, kao jedan od predstavnika vinovnika Velike recesije, uspešnije su preživeli udar krize 2008. nego partije levice, kao predstavnici žrtava. To samo potvrđuje zapažanje da su kriza 2008. i način njenog rešavanja pokazali da se ustoličio poredak koji ima kapacitete ne samo da preživi krize bez vlastite promene, već da od njih i profitira.

U prostoru od izlaznosti do konfiguracije parlamenta — pada dominantnih partija, naročito levice, upadljivog uspona Zelenih, ograničenog porasta podrške populističkim partijama — nalazi se krug poruka koji nadilazi samo poglavlje izbora.

Upadljivo zadovoljstvo što se izlaznost u odnosu na prethodne izbore povećala, i tumačenje da ona predstavlja pored porasta građanske odgovornosti/svesti,[4] i ohrabrujući pozitivan iskaz prema učincima EU, zanemaruje drugi deo jednačine, potiskuje iz vidokruga

---

[2] Tarik Ali (Tariq Ali) definiše partije levog centra kao partije „ekstremnog centra". Po njegovom sudu, nakon kraja hladnog rata, socijaldemokratske partije su izvršile samoubistvo tragajući za tzv. Trećim putem. Umesto pronalaženja plodne formule spajanja socijalne pravde i ekonomske efikasnosti, Treći put se sveo na napuštanje osnovnih vlastitih vrednosti i prisvajanje neoliberalnih načela. Na taj način je Toni Bler (Tony Blair) postao najverniji naslednik Margaret Tačer (M. Thatcher). Vidi: Tariq Ali (2018). *Extreme center: a second warning*. London: Verso.

[3] Navedeno prema: Gjeraqina Tuhina, Lejla Sarić, „Izbori za EP: Veliki rast liberala, uspeh Orbana, Le Pen i Salvinija", Radio Slobodna Evropa, dostupno na: https: www. slobodnaevropa. org, 26. maj/svibanj, 2019. Pristupljeno: 23. 11. 2019.

[4] "The 2019 Post-Electoral Survey, Have European Elections Entered a New Dimension?", *Eurobarometer Survey*, *91.5* of the European Parliament, September, 2019. Dostupno na: https://www.europarl.europa.eu Pristupljeno: 1. decembra, 2019.

činjenicu da druga polovina stanovništva nije učestovala u izborima, da opstojava u svom razočarenju, apatiji i nezainteresovanosti.[5] Sama brojka o izlaznosti, uprkos tome što je ona veća u odnosu na prethodne izbore, ipak je samo 1% iznad polovine i govori ako ne više, onda bar podjednako i o oštroj podeljenosti stanovništva, kao i o porastu građanske svesti i jačanju evropskog identiteta. Linija razdvajanja na gotovo dva podjednaka dela je odsjaj patnji, egzistencijalnih neizvesnosti, dobiti i poraza, uključenosti i isključenosti kojima su građani neravnomerno izloženi. Stoga se u podatku o većoj izlaznosti nalazi i poruka potvrde kao i poruka opomena, a obe zaslužuju promišljanje.

Jedan broj analitičara je primetio da je politička konfiguracija EP rezultanta više osa podela. Iskazane su generacijske podele (za Zelene partije su po pravilu glasali više mlađi i obrazovani delovi stanovništva nego stariji) kao i ruralno-urbane podele (u Italiji npr. M. Salvini i njegova partija Liga dobili su mnogo veću podršku u ruralnim sredinama nego u urbanim. Jedini grad u kome je Salvini odneo pobedu je Venecija). Međutim, dominantna osa podele se ispoljila između evroskeptika/nacionalista/suverenista i evropoklonika/progresivista/transnacionalista. Ove tenzije međutim ne slede uredne matrice, prave linije. Zbog toga, neko kao Emanuel Makron (E. Macron), ko sebe proglašava arhineprijateljem nacionalizma i populizma, izražava i povremeno uvažavanje za V. Orbana. Njih dvoje su saglasni da EU treba da razvije svoju vojsku, dok se tome protivi Poljska kojoj je EU nepouzdana zaštitnica od Rusije, dok NATO predstavlja sigurni bezbednosni okvir; kao neko ko pretenduje da bude reformator EU u pravcu produbljene integracije, Makron se istovremeno protivi proširenju EU na Zapadni Balkan, dok su predstavnici iliberalnih članica EU (Mađarska, Poljska) za proširenje.[6] Navedeni primeri su ilustracije „neurednih" koalicija, promenljivih saveza koji se uspostavljaju od pitanja do pitanja, od područja do područja, a govore o labavim ideološkim identitetima i naddeterminaciji načela pragamatizma. Problem je što pragmatizam nije u funkciji opšteg dobra, rekonstituisanja, rehabilitacije zajednice na principima solidarnosti i ekonomske efikasnosti, na plodotvornom uvažavanju individualnih i kolektivnih interesa, umesto na neobuzdanom egoizmu, pohlepi, kompetativnosti. Neuredne koalicije su u funkcije lične, partijske vlasti, ali su i izraz bazičnog neoliberlanog konsenzusa na čijim se temeljima rasprostire partijska razuđenost. Izbori za EP su, kako bi rekao P. Anderson, ratifikacija ovog konsenzusa, tj. „socijalizma za bogataše" i zbog toga je upadljivo prigušena ključna osa podele između rada i kapitala u konfiguraciji EP.

---

5 The 2019 Post-Electoral Survey, op. cit.

6 „Ko je ljubitelj statusa kvo, a ko zaista vuče konce u Evropi", B92, 24. 11. 2019. Izvor: Dojče vele, Boris Kalnoki. Dostupno na: https//www. b92. net Pristupljeno: 24. 11. 2019.

Uspon, naročito desnog populizma u Evropi i porast njegovog prisustva u EP je jedna od velikih tema ovih izbora. Razumevanje razloga i značenje njihovog političkog uspeha se razlikuje. Janis Varufakis (Y. Varoufakis) je u više svojih intervjua objašnjavao da uspon desnog populizma predstavlja postmodernu varijantu tridesetih godina prošlog veka,[7] dakle, fašizaciju društava, afirmaciju rasizma, ksenofobije, i kao takav on predstavlja veliku opasnost za demokratiju. Šantal Muf (Chantal Mouffe), s druge strane, smatra da su populističke partije protiv establišmenta,[8] da su izraz krize političke reprezentacije, da mobilišu žrtve sistema i kao takve mogu odškrinuti vrata za radikalniju demokratsku pluralizaciju političke scene. Istovremeno, po njenom sudu, njihova snaga i opasnost su preuveličane jer desni populizam ne želi da poništi liberalnu demokratiju; predstavljaju marginalnu snagu pošto ga ne podržava više od 10% biračkog tela Evrope. Najzad, prema Volfgangu Merkelu (Wolfgang Merkel),[9] populisti nisu klasične antisistemske partije, jer su polulojalne demokratiji — prihvataju osnovne demokratske institucije, npr. slobodne izbore, ali ne prihvataju manjinska prava.

Po našem sudu, desni populizam ne treba ni potcenjivati ni preuveličavati njegovu opasnost. Uslovno, jesu opasnost u meri u kojoj i dalje izostaje političko zastupanje gubitnika, ukoliko se njihov broj uvećava zajedno s besom, ali i ukoliko i druga složena pitanja ne dobiju primerene odgovore. Ne vidimo ih kao antisistemske partije već kao drugi obrazac istog, kao izdanak, čedo neoliberalnog kapitalizma i izraz njegovih kapaciteta da kreira haos, konfuziju, da manipuliše besom i indignacijom žrtava.

Privlačnost populista se objašnjava njihovim nuđenjem jednostavnih odgovora na složena pitanja — stranci/migranti su krivi za „socijalni damping“,[10] integrativni procesi EU su krivi za narušavanje jasnih obrisa nacionalnog identiteta. Međutim, jedan od ključnih problema i jeste što politički akteri na sceni mahom i ne postavljaju složena pitanja, posebno pitanja koja se odnose na razmotavanje prirode moći, njenih novih lokacija, sprega, aktera, njeno bekstvo u nevidljivo/netransparentno, van domašaja demokratske kontrole i odgovornosti. Drugim rečima, pripisivanje opisanog svojstva populizmu nalaže da se identifikuju akteri koji postavljaju složena pitanja

---

7 Yanis Varoufakis, “Trump, our post-modern 1930s and DiEM25 moment”. Dostupno na: https://www.yanisvaroufakis.eu, Nov 11, 2016. Pristupljeno: 21. 11. 2019.

8 Chantal Mouffe, “Radical Democracy and Left populism”, IIEA, May 1, 2019. Dostupno na: https: www. iiea. com Pristupljeno: 1. 12. 2019.

9 Wolgang Merkel, Interview: Democracy: Inlusion is the future not exclusion, *Horizon*, 25 April 2019. Dostupno na: https://horizon.magazine.eu/article/ Pristupljeno, 1. 12. 2019.

10 Treba imati u vidu da su delovi radništva glasali za desne populističke partije i pre migrantske krize, kao i da ta kriza uveliko jenjava, ali ne i podrška tim partijama. Dakle, korelacije su složenije.

koja dopiru do srži realnih izazova i mogu povećati kapacitete poraženih, apatičnih, nezadovoljnih da pronađu svoj istinski politički glas, koji nude alternative demokratske transformacije, put ka zajednici koja uvažava potrebe građana i priziva njihovu participaciju u njenom stvaranju.

Poruka poraza Levice

Učinci partija levice su na izborima za EP višebojni. U Španiji i Portugaliji levica je pobedila, dok je u središtu Evrope, u Velikoj Britaniji, Francuskoj, Nemačkoj, kao i na jugu kontinenta, u Grčkoj, ona izgubila. Pokušaj panevropskog pokreta levice DiEM25 pod vođstvom Janisa Varufakisa da se probije do EP takođe nije uspeo, dobili su oko 1% glasova. Imajući u vidu dramatične socijalne nejednakosti, isključenje značajnog dela populacije iz političkih procesa,[11] potreba za levom alternativom je u potpunom raskoraku s njenom političkom marginalizacijom. Raskorak govori o domašaju programa levice, uverljivosti njenih odgovora na izazove s kojima se globalizovan svet izdignut na neoliberalnoj paradigmi suočava, ali i o snažnim kapacitetima vladajućeg poretka da reprodukuje TINA ("there is no alternative") filozofiju, kao jednu od osnovnih pretpostavki slobodnog funkcionisanja tržišta. Sistem, dakle, ima sposobnosti da ograniči, ako ne i da sasvim poništi, nastanak alternativa i njenih nosilaca, a da je istovremeno lišen mehanizama samokorekcije, osim onih koje nose autoritaran i nasilan pečat. Kombinacijom manjka kapaciteta levice da artikuliše viziju promene koja ne straši već mobilizuje i viška kapaciteta sistema da poništi, absorbuje, neutralizuje alternative, značajan segment populacije ostaje bez svog političkog glasa i u Evropskom parlamentu.

Poruke uspona zelenih

Zelene partije se slave kao glavni dobitnici (pored Liberala) izbora za Evropski parlament. Po mišljenju analitičara, one su sabrale nezadovoljstvo sledbenika drugih, pre svega partija levice i pružile adekvatnu agendu (Manifestom 2019). Manifest obuhvata sve, od klimatskih promena — problema koji je dobio na težini kod birača, minimalnog dohotka, borbe protiv „socijalnog dampinga", preko obrazovanja, feminizma, vladavine prava, zabrane izvoza oružja diktatorskim režimima, ali ne i zabrane nuklearnog oružja, ili multidimenzionalne militarizacije EU, do obaveze mirnog rešavanja sukoba. Međutim, skupina evropskih zelenih partija nije homogena, unutar sebe je podeljena na ekosocijaliste, ekoliberale i ekokonzervativce. Njihovo ipak dominantno zalaganje ne ide u pravcu

[11] V. Merkel govori o demokratiji 2/3 jer smatra da je 1/3 stanovništva neprisutna u političkim procesima. Op. cit.

društveno-ekonomske transformacije, već više smera transformaciji životnog stila i ostvarenju „lepšeg, zelenijeg kapitalizma".[12] Ne bave se uzrocima političko-ekonomskih zapleta već pretežno simptomima, a klasna dimenzija kao i alternativa vladajućem neoliberalnom konsenzusu nije od prvorazrednog interesa, mada su programski posvećeni socijalnoj pravdi. Sebe često promovišu kao partije koje nisu ni levo ni desno, ostajući politički nekoherentne, što se očitava u njihovom praktičnom delovanju. U svojoj dosadašnjoj praksi bili su deo vladajuće koalicije u Nemačkoj koja je glasala za ratove u Jugoslaviji i Avganistanu, u Irskoj su se pridružili vladi s desnim predznakom i podržali smanjenje izdavanja za zdravstvo, a u Brajtonu, gde su osvojili lokalnu vlast, sukobili su se sa sindikatima i takođe založili za oštre mere štednje, tj. smanjenje socijalnih davanja. Problematizacijom klimatskih promena, realno opipljivog problema, oni imaju mobilizatorsku privlačnost, ali činjenicom da ne povezuju (po rečima Naomi Klein, "connecting the dots") tip proizvodnje, vlasništva, potrošnje, državu i TNC, ratove, dakle, čitav uzročno-posledičan lanac, njihova transformativna energija je ograničena, a samim tim i mera buduće relevantnosti EP.

Unutrašnji zapleti

Jedan broj analitičara je mišljenja da je veća izlaznost, kao i istovremena fragmentacija parlamentarnog sastava, izraz činjenice da su izbori za Evropski parlament drugostepeni i da su prevashodno determinisani unutardržavnim političkim tenzijama. Drugim rečima, da i evropski izbori predstavljaju prevashodno izraz odnosa prema glavnim političkim akterima na domaćoj sceni, a manje odnos prema EU. Izbori za EP se shvataju, dakle, kao mogućnost kažnjavanja domaćih vlastodržaca, tj. njihove promene. Izborima koje razmatramo „izrečene" su pojedine kazne te vrste, recimo u Rumuniji i Grčkoj, ali ne i tamo gde se to sa sigrunošću očekivalo. U Poljskoj, na primer, iako je opoziciona Evropska koalicija na osnovu predizbornih istraživanja javnog mnjenja gotovo bila sigurna da će osvojiti najveći broj mandata[13] i time dodatno delegitimisati konzervativnu, euroskeptičnu vladajuću Stranku prava i pravde (PiS), čime bi se stvorila pretpostavka i za smenu vlasti, to se nije desilo. Najveći broj mandata za Evropski parlament je dobila upravo partija na vlasti (45,6%, što je

[12] J. W. Warnock, The Greens "Neither Left nor Right", Dostupno na: www.johnwarnock.ca. Pristupljeno, 25. 11. 2019. Just how left wing is the Green Party? Dostupno na: Leftunity. org 22 March 2013. Pristupljeno: 25. 11. 2019.

[13] Timoti Garton Eš (Timothy Garton Ash) je recimo takav tok u Poljskoj gotovo podrazumevao i žalio što se slična opoziciona koalicija nije stvorila u Velikoj Britaniji koja bi mogla da poništi uticaj Najdžela Faraža (Nigel Farage). Timothy Garton Ash, Britain will have its second referendum — at the EU elections on 23 May, *The Guardian*, 18. 04. 2019, Dostupno na: https://www.theguardian.com Pristupljeno: 1. 12. 2019.

dosad i njen najbolji rezultat), koja je zatim pobedila i na nacionalnim izborima. Slično se desilo i u Mađarskoj. Uprkos svim kritikama vlade V. Orbana, njegovih iliberalnih poteza, suspenziji iz parlamentarne grupacije Narodnih partija u EP, on je ubedljivo pobedio osvojivši više od polovine glasova.

U Velikoj Britaniji izbori za Evropski parlament su se percipirali i kao svojevrstan novi referendum o Bregzitu,[14] s tim što se očekivalo da će broj onih koji podržavaju ostanak u EU biti upadljivo veći u ovoj „referendumskoj" rundi. Konzervativna partija je doživela debakl (osvojila je 8,86% glasova, tj. 4 mandata), najgori rezultat od 1830. Laburisti su takođe doživeli udarac (dobili su 13,74% glasova i 7 mandata), dok je nova partija Najdžela Faraža (Nigel Farage), Stranka za Bregzit, osnovana dva meseca pre izbora, dobila najveću podršku (30,79% i 29 mandata), a za njom Liberali (19,78%).[15]

U Nemačkoj, konzervativna koalicija Hrišćansko-demokratske unije i Hrišćansko-socijalne unije (CDU-CSU), na čijem čelu je do skoro bila kancelarka Angela Merkel, dobila je 7% manje glasova u odnosu na prethodne izbore, tj. 28,90%. Socijaldemokratska stranka je doživela debakl jer je dobila samo 15,80% što kao i u slučaju britanskih Konzervativaca, predstavlja njihov najgori rezultat do sada. Stranka krajnje desnice, Alternativa za Nemačku (AfD) na ovim izborima je uvećala podršku za 3%, tj. dobila je 11% glasova,[16] a partija Zelenih je u odnosu na prethodne izbore dobila 11% više glasova i sa 20,50% glasova nadmašila Socijaldemokrate i postala druga najjača partija u Nemačkoj.

U Francuskoj, stranka Marin le Pen (Marine Le Pen) je pobedila E. Makrona sa nešto manje od 1% (Nacionalni front je dobio 23,31% a Makronova lista *Renesansa* 22,41%), ali to nije sprečilo Le Penovu da svoju prednost proglasi „pobedom naroda". Zanimljivo je da na talasu socio-ekonomskog razočarenja i drastično opale popularnosti Makrona, partija Le Penove nije izrasla u oruđe kažnjavanja već su snage desnog centra i ekstremnog centra gotovo izjednačene, što je samo jedan od (polu-srećnijih) paradoksa u iskazima volje evropskih građana. Ako je o kaznama reč, onda su one izborima za EP

---

[14] Timothy Garton Ash, "Britain will have its second referendum — at the EU elections on 23 May", *The Guardian*, 18. 04. 2019, op. cit.

[15] Podaci su dostupni na: www.euoparl.europa.eu/news/en/ Pristupljeno: 1. 12. 2019.

[16] R. Knebel i P. Ramber, između ostalog, pojavu AfD i činjenicu da je ona „ove godine u nekoliko saveznih država koje su nekada bile deo Nemačke Demokratske Rpublike (DDR) dobila više od 20% na izborima" dovode u vezu sa načinom kako je Istočna Nemačka ujedinjena sa Zapadnom. Prisajedinjenje je podrazumevalo i pljačkašku privatizaciju, deindustrijalizaciju, masovnu nezaposlenost i depopulaciju DDR, drugim rečima rasprostranjeno nezadovoljstvo. Rejčel Knebel, Pjer Ramber, „Istočna Nemačka, istorija jedne aneksije", *Le Mond Diplomatique*, broj 53, Decembar 2019, pp. 6–7.

izrečene, pre svega, bivšoj vlasti — Republikancima (8,48%) i Socijalistima (6,19%)[17] mnogo više nego sadašnjoj.

Kažnjavanje je dobilo poseban obrt u Češkoj gde je nakon višemesečnih antivladinih demonstracija trijumfovala upravo vladajuća stranka premijera A. Babiša, dok su Socijaldemokrate kao partner u vladi ostali bez ijednog mandata.

U Grčkoj je vladajuća socijalistička partija Siriza takođe doživela kažnjavajući poraz na izborima za EP, što je dovelo i do promene vlasti na nacionalnim izborima koji su usledili. Epizoda dobija posebno na značaju kada se uzme u obzir čitava putanja raspleta. Siriza je smenila s vlasti Novu demokratiju koja je u velikoj meri doprinela ekonomskoj krizi Grčke. Zatim je bila izložena neverovatnim pritiscima evropskih finansijskih krugova da prihvati izuzetno oštru i bolnu politiku štednje, kojima se donekle opirala. Građani su iskazali svoj otpor predviđenim merama na referendumu, ali iz straha Siriza je volju naroda izigrala i pristala na spoljne naloge jer, kako pojedini analitičari objašnjavaju, članstvo u EU je Ciprasu (A. Tcipras) bilo važnije od dobrobiti građana. Građani su ga kaznili na izborima za EP i većinu svojih glasova dali Novoj demokratiji. Njene prve mere nakon dolaska na vlast su bile da smanji poreze. Dakle, pun krug disciplinovanja je ispisan i posredstvom izbora za EP.

Paradoksi

Ako se odmaknemo od razmatranja sastava EP, možemo uočiti niz paradoksa koje opisi nenameravano nude i koji traže objašnjenje. Prvo, činjenica da se, kako izveštaj Eurobarometra[18] na osnovu ispitivanja glasača objašnjava, izlaznost svodi na pozitivan odnos prema EU. Istovremeno se utvrđuje da se broj mandata (mekih i tvrdih) evroskeptičnih partija povećao. Motivi zašto su birači izašli na glasanje i motivi za koga su glasali očigledno ne moraju da budu koherentni. Dakle, neko ko je zadovoljan učincima EU i ko glasanje tretira kao građansku obavezu istovremeno može glasti i za evroskeptičnu stranku jer im stav prema nekom konkretnom pitanju odgovara. Zbog toga se, dakle, izbori mogu istovremeno sagledavati kao iskaz zadovoljstva i pobune.

Paradoks je da su socijalne nejednakosti dobile brutalne razmere (da se mogu nazvati „socijalnim čišćenjem", po Vilijemu Robinsonu / W. I. Robinson)[19] i da vape za jakom, radikalno kritičnom, upit-

---

[17] Socijalisti su bili deo koalicije (Envie d'Europe ecologique et sociale). Nekada jaka Komunistička partija je dobila 2,49% glasova. https://europarl.europa.eu. Ibid.

[18] "The 2019 Post-Electoral Survey, Have European Elections Entered a New Dimension?" Eurobarometer Survey, 91.5 of the European Parliament, September, 2019. Op. cit.

[19] William I. Robinson, "Savage Inequalities: Capitalist Crisis and Surplus Humanity", with Yousef K. Baker, *International Critical Thought*, 2019. Dostupno

nom, vizionarskom levicom, ali i kada se pojave glasovi koji se na taj način odnose prema sadašnjosti i zalažu za promene, koje treba da pruže odgovore na socijalne posledice neoliberalnog kapitalizma, oni ne dobijaju podršku. Janis Varufakisova partija (Democracy in Europe Movement 2025, DiEM25/MeRA25) je dobila 1% na evropskim izborima i 2,99% glasova na grčkim vanrednim izborima, iako se on distancirao od SIRIZ-e i napustio mesto ministra za finansije zbog neslaganja sa nametnutim merama štednje i politikom rešavanja dugova. Žan-Luk Melanšon (Jean-Luc Melenchon), lider partije, Nepokoran/Insoumise, u Francuskoj nije prešao cenzus, a pitanje je da li nakon laburističkog Manifesta,[20] koji je izričitije izložio mere redistribucije, Korbin (J. Corbyn) može da dobije podršku građana Velike Britanije na predstojećim izborima.

Kako se to objašnjava! V. Štrek W. Streeck, svojom analizom učinaka neoliberalnog kapitalizma,[21] upućuje na razaranje građanina njegovim svođenjem na nemoćnog potrošača, razaranje društva svođenjem na „mreže korisnika", prebacivanje na individuu rešavanje društveno nastalih problema, tj. lansiranjem vrednosnog koda zasnovanog na principima „svako za sebe", i „pohlepa je dobra", onemogućava prepoznavanje kolektivnih interesa i na njima zasnovanih političkih akcija. Neoliberalni kapitalizam je razorio, kako smo već pomenuli, vlastite korektivne mehanizme, poništio mogućnosti nastanka alternativa i njihovih aktera. Izostankom takvih mehanizama se, po njemu, kapitalizam ne može ni spasiti niti promeniti.

Mihal Cirn (Mihal Zürn), upravo uočavajući da žrtve, gubitnici, nezaštićeni delovi pripadnika sveta rada ne glasaju — što bi bilo logično — za levičarske partije koje bar retorički govore o socijalnoj pravdi i zalažu se za izvesne mehanizme zaštite, već se priklanjaju ekstremno desnim strankama,[22] i da se takvi izbori događaju i u bogatim i egalitarnijim društvima Skandinavije, zaključuje da se raskorak između ekonomske pozicije i političke afilacije ne može objasniti isključivo ekonomskim faktorima. Potrebno je uključiti i političke i

---

na: robinson. facutly. soc. ucsb. edu/Assets/pdf/RobinsonBaker. pdf Pristupljeno: 23. 11. 2019.

20 Prema G. Young, Manifest je najavio, između ostalog, oporezivanje naftnih kompanija za potrebe zelene ekonomije, oporezivanje tehnoloških giganata kako bi se obezbedio pristup internetu za sve, izgradnju društvnih stanova i besplatnu obuku za odrasle. Na kritike da su sve predviđene ekonomske mere destruktivna fantazija koja će uništiti društvo, on odgovara: „Ako peta najbogatija zemlja na svetu nije u stanju da nahrani decu, da obezbedi smeštaj za zaposlene siromašne i zdravstvenu zaštitu za bolesne, onda nam je ekonomija već uništena". Vidi: Gary Younge, "After a decade of decay, labour's manifesto offers us hope for the future", *The Guardian*, 22. 11. 2019. Dostupno na https://ww.theguardian.com Pristupljeno: 23. 11. 2019.

21 Wofgan Streeck (2016). How Will Capitalism End? Essys on a Failing System. London: Verso.

22 Zürn, Michael, Interview: "Nationalization is not the Solution for a globalized World", *Heinrich Böll Stiftung*, 23. Dec. 2018. Dostupno na: https://rs.boell.org./en/2018/12/23/ Pristupljeno: 24. 11. 2019.

kulturne. Po njemu, tradicionalne levičarske partije, socijaldemokratske, izgubile su svoj identitet u potrazi za što većim brojem glasača. Pretvarajući se u "catch all" stranke one su prestale da budu partije radnika. S druge strane, liberalizam je postao „razuzdan", prekoračio/razlabavio je sve moguće granice do te mere da je identitetski ugrozio građane — smisao porodice, vrednost tradicije, nacionalnosti itd. Posredstvom takvih razlabavljenih okvira oni ne mogu da razumeju okolnosti u kojima se nalaze niti svoje mesto u njima.

Peri Anderson (Perry Anderson)[23], objašnjavajući zašto za sada postojeći poredak nije moguće promeniti, mišljenja je da ne-logičan odnos između socijalne pozicije i političkog opredeljenja može da se objasni strahom da će radikalnije promene izazvati još gore posledice od postojećih. Zbog toga „strah nadjačava bes". Imajući u vidu radikalnu kritiku globalnog neoliberalnog kapitalizma V. I. Robinsona, mogli bi zaključiti da je pomenuti paradoks plod sposobnosti sistema da vlada i da se reprodukuje stvaranjem haosa i pometnji kojima podređuje, zbunjuje, redukuje, straši, uspostavlja i brani poredak moći. Drugim rečima, sistem proizvodi nekoherencije koje povećavaju nemoć i nesnalaženje pojedinaca, održava *staus quo* u kojem privilegovana manjina oligarha može da „ima sve i da želi još" (Oxfam),[24] a delovi svetskog stanovništva se pretvaraju u[25] „višak čovečanstva" (*surplus humanity*).

Paradoks se iskazuje i u očekivanjima sigurne kazne za vladajuće garniture koje su žestoko kritikovane od strane Brisela kao i unutrašnje opozicije, u lažnoj matematici izvesnosti koju rezultati izbora nisu potvrdili. Očigledno procene nisu počivale na razumevanju vlastitih građana, pa se tako moglo desiti da predstavnik poljske Koalicije za Evropu u britanskom Guardian-u najavi sigurnu pobedu,[26] a da potom na izborima vladajuća partija dobije do tada najveću podršku. Umesto preispitivanja vlastitih procena/predrasuda/pojednostavljenja, može se pribeći zaključku da nešto nije u redu s narodom („treba ga menjati"), da je on inherento sklon nacionalizmu, retrogradnom suverenizmu, netoleranciji, da zaostaje za kosmpolitskim nalozima koje EU i globalizovan svet isporučuje, ali to je pozicija nemoćne arogancije, umišljene superiornosti i političke nedelotvornosti, kojima se ne osvajaju izbori.

---

[23] Anderson, Perry. "Why the system will still win", *Le Monde diplomatique*, March 2017. Dostupno na: https://mondediplo.com/2017/03/02brexit Pristupljeno: 23. 11. 2019.

[24] "Wealth: Having It All and Wanting More", *Oxfam international*. 19 January 2015. Dostupno na: https://www.oxfam.org Pristupljeno: 23. 11. 2019.

[25] Robinson, op. cit.

[26] Grzegorz Schetyna, "I Lead Poland's united opposition. We will bring the county back to Europe." *The Guardian*, Wed 20 Mar 2019. Dostupno na: https://www.theguardian.com/commentisfree/2019/mar/20/ Pristupljeno: 23. 11. 2019. U tekstu autor, između ostalog, navodi da se demokratska opozicija ujedinila i da je na putu da pobedi PiS i nakon toga da sudeluje u reformama EU na koje poziva francuski predsednik Makron.

Paradoksi sigurno obuhvataju razuđeno polje uzroka, ali naležu i na iskustvo demokratije u procesima evrointegracije. Od devedesetih se u više navrata pokazalo do koje mere je volja naroda ograničena „preferencijama vladajuće klase".[27] Kada se volja naroda nije poklapala s preferencijama vladajuće klase, izbori i referendumi su se ponavljali (u Danskoj i Irskoj povodom Ugovora o Evropskoj uniji/ Ugovora iz Mastrihta), ili se glas naroda jednostavno zanemarivao, nametanjem drugog sporazuma sličnih intencija, kao što je to bio slučaj povodom izjašnjavanja građana o Ustavnom ugovoru 2005. u Francuskoj i Holandiji. (Ustavni ugovor je odbačen, ali se „vratio" posredstvom Lisabonskog sporazuma), ili spoljnim pritiskom i unutrašnjim pristankom elite na vlasti. To se desilo u Grčkoj kada je 61,3% građana glasalo 2015. protiv primene mera evropskih poverilaca za rešenje duga a vlada Ciprasa je na kraju prihvatila po stanovništvo bolne mere spoljnih finansijskih krugova. S. Halimi to kratko i jasno opisuje: „narod može da bira ali kapital odlučuje".

Zaključak

U jednoj regularnoj demokratskoj sekvenci — izboru za Evropski parlament, sabiraju se iskustva i posledice globalne dominacije neoliberalnog kapitalizma, pada komunizma i ekonomske i političke tranzicije u Istočnoj Evropi, načina ujedinjenja Nemačke. Drugim rečima, očitava se priroda i smisao dužih istorijskih procesa, a ne samo trenutka u kome se nalazimo.

Evropski parlament se nalazi na prostoru na kome se nakon rušenja Berlinskog zida grade novi zidovi, u kome se povećavaju troškovi za naoružanje i grade vojne baze gde ih ranije nije bilo, javljaju novi kandidati za sticanje nuklearnog oružja,[28] u kome se zaoštravaju socijalne nejednakosti, cepaju zajednice i urušava kvalitet života za neke delove populacije toliko da se po prvi put, npr. u Velikoj Britaniji skraćuje životni vek; na prostoru gde se nagoveštava dolazak još jedne razorne ekonomske krize, a nove lokacije moći se učvršćuju van domašaja demokratske kontrole, dok gubitnici nemaju kolektivne sposobnosti razumevanja vlastitih interesa niti njihovog političkog plasiranja. Dakle, EP će se u novom sastavu suočavati sa mnogo izazova i neprilika. U meri u kojoj bude počivao na širokom prihvatanju status kvo kao putu ka dobrobiti, i ukoliko iznova ratifikuje TINA paradigmu, odrediće svoju istorijsku sudbinu. Može završiti u beznačajnosti, uprkos tome što je jedina institucija čiji se članovi biraju neposrednim glasanjem, ili sudelovati u rekonstituisanju bolje Evrope.

---

[27] Vidi: Serge Halimi, Pierre, Rimbert, "Not the world order we wanted", *Le Monde diplomatique*, September 2018. Dostupno na: https://mondediplo.com/2018/09/01world-orderPristupljeno:23. 11. 2019.

[28] *Bulletin of the Atomic Scientists*, Doomsday Clock, A new abnormal: It is *still* 2 minutes to midnight, January 24, 2019, Doomsday Clock Statement. Dostupno na: https://thebulletin.org Psitupljeno: 8. 12. 2019.

Literatura

Ali, Tariq, (2018). *The Extreme Center. A Second Warning*. London: Verso.

Anderson Perry, "Why the system will still win", *Le Monde diplomatique*, March 2017, https://mondediplo.com /2017/03/02brexit

Bulletin of the Atomic Scientists, Doomsday Clock, A new abnormal: It is *still* 2 minutes to midnight, January 24, 2019, Doomsday Clock Statement https://thebulletin.org

Halimi Serge, Rimbert, Pierre, "Not the world order we wanted", *Le Monde diplomatique*, September 2018, https://mondediplo.com/2018/09/01world-order

Judt, Tony, (2015). *When the Facts Change*, London: Vintage.

Mackenzie, James, "Italy's Berlusconi says he was forced out by EU 'plot'", *Reuters*, May 14, 2014, https:// www.reuters.com/aritcle/us-italy-berlusconi/

Mouffe, Chantal. (2018). *For a Left Populism*. London: Verso.

Mounk, Vascha, "The Signs of Deconsolidation", *Journal of Democracy*, Vol. 28, Issue 1 Jan, pp. 5–16.

Robinson, I. William, Capital*ism* in the Twenty-First Century: Global Inequality, Piketty and the Transnational Capitalist Class, in: Lauren Langman and David A. Smith (eds*), Piketty Inequality and 21st Century Capitalism,* Boston: Brill, 2018. *Robinson. faculty. soc. ucsb. edu/Assets/pdf/CapitalisminThe21stCentur. pdf*

Streeck, Wolfgang, (2016). *How Will Capitalism End? Essays on a Failing System*. London: Verso.

Thomas Piketty — intervju, *Die Welt* 08/07/2016, dostupno na: https://pescanik.net/thomas-piketty-intervju/

Transform! Europe, The Militarisation of the European Union, Qiestions for a 21st century Left security concept, dostupno: www.transform-network.net

Tuhina Gjeraqina, Sarić Lejla, „Izbori za EP: Veliki rast liberala, uspeh Orbana, Le Pen i Salvinija", 26. maj/svibanj, 2019. Radio Slobodna Evropa, dostupno na: https://www.slobodnaevropa.org/

Wolin, Sheldon, (2008) *Democracy Incorporated: Managed Democracy and the Specter of Inverted Totalitarianism,* Princeton: Princeton Universit press.

Zürn, Michael, Interview: "Nationalization is not the Solution for a globalized World", *Heinrich Böll Stiftung*, 23. Dec. 2018. Dostupno na: https://rs.boell.org./en/2018/12/23/

Radmila Nakarada

Multifaceted messages of EU parliament elections (2019)

Higher turnout of voters than expected and smaller success of the extreme right then predicted are the basis for an optimistic interpretation of a broader implication of election results for the European parliament. The author attempts to examine in the article whether the election results truly give reason for optimism, for the conclusion that the social and political ground of Europe is reaching calm. Or,

messages point toward the turmoil that may have been silenced for the moment but not transcended. She searches for answers by analyzing the multifaceted meaning of the election results, their paradoxes, and concludes what at first glance may look as calming down is in fact a simmering noise of dissatisfaction and powerlessness.

Key words: EU, parliament, elections, parties, paradox, polarizations, populism, neoliberalism, inequality

Ljiljana Glišović*

UDK 342.534:061.1EU(430)

Evropska Nemačka ili nemačka Evropa: rezultati izbora za Evropski parlament u Nemačkoj i izbor predsednika Evropske komisije

Cilj predmetnog rada jeste predstavljanje rezultata izbora za Evropski parlament u Nemačkoj, imajući u vidu da su u mnogim zemljama EU klimatske promene bile glavni predmet predizborne kampanje. Stranke vladajuće koalicije u Nemačkoj pretrpele su značajne gubitke na ovim izborima. Rad se bavi i postupkom izbora bivše ministarke odbrane Nemačke, Ursule fon der Lajen (Ursula von der Leyen), za predsednicu Evropske komisije, i ulogom šefova država članica u izboru predsednika EK, odnosno Saveta i po mišljenju jednog dela javnosti njihovim nedemokratskim ponašanjem zaobilaženjem mehanizma tzv. "Spizenkandidaten", kao i mogućim implikacijama izbora na proces proširenja Evropske unije zemljma Zapadnog Balkana.

Ključne riječi: klimatske promene, predsednik Evropske komisije, vladavina prava, "Spizenkandadaten" (vodeći kandidati), *proces proširenja Evropske unije na Zapadni Balkan*.

Predmet ovog rada jesu rezultati izbora za Evropski parlament u Nemačkoj i izbor predsednika Evropske komisije sa aspekta nove konstelacije moći u Evropi. Da li je Evropa postala nemačka? Da li je Nemačka skliznula u ulogu odlučujuće političke sile u Evropi? Ovom temom bavio se svojevremeno nemački sociolog Ulrih Bek (Ulrich Beck) u svom briljantnom eseju o novoj ulozi Nemačke u Evropi „Nemačka Evropa", objavljenom 2012. Engleski istoričar Timoti Garton Eš (Timothy Garton Ash) ovako o tome piše februara 2012:

„Godine 1953. Tomas Man govori pred studentima u Hamburgu apelujući na njih da ne streme '*Nemačkoj Evropi*, nego *evropskoj Nemačkoj*'. Ova rečenica nebrojeno je ponavljana u vreme ponovnog ujedinjenja Nemačke. Danas imamo onu varijantu koju je mali broj ljudi predvideo, naime, evropsku Nemačku u nemačkoj Evropi."[1]

Šta se promenilo od 2012. do 2019? Bilo bi veoma pojednostavljeno novu konstelaciju moći u Evropi svesti samo na ulogu Nemačke, ne uzimajući u obzir repozicioniranje Francuske, ili pak onoga što najbolje ilustruje tekst koji se uoči izbora pojavio na naslovnoj strani

* Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu, ljiljana.glisovic@fpn.bg.ac.rs

1 Timoti Garton Ash, "Allein kriegen sie es nicht hin. In die Führung Europas hat sich Deutschland nicht gedrängt, es ist auch schlect darauf vorbereitet", in: *Der Spiegel* (13. Februar 2012), S. 24 f, online dostupno na: http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-83977208.html.

dnevnika Politika „Bitka između Makronove i Orbanove Evrope“[2], te uticaj aktera izvan Evropske Unije, Rusije, Kine i Amerike. Posle Drugog svetskog rata i holokausta Nemačka je uspela da se od statusa poslušnog učenika uspne do učitelja Evrope. Na ovom mestu čini se primerenim i opaska u vezi sa upotrebom reči „moć“ (Macht) u nemačkom političkom jeziku, koja ima svoj savremeni supstitut u reči „odgovornost“ (Verantwortung). Više je nego jasno da u ovom slučaju reč odgovornost skida sa sebe, ili možda baš naglašava, sav teret nemačkog ratnog nasleđa.

U daljem tekstu usredsredićemo se na rezultate izbora za Evropski parlament u Nemačkoj i izbor fon der Lajen, te reagovanja u nemačkoj javnosti povodom izostanka mehanizma Spitzenkandidata i napokon moguće implikacije izbora predsednice Evropske komisije na procese proširenja EU zemljama Zapadnog Balkana.

Grafik 1 pokazuje rezultate izbora za Evropski parlament u Nemačkoj. I u Nemačkoj su teme imigracija, terorizam, ekonomska situacija, finansije evropskih zemalja i nezaposlenost, a isto tako i klimatske promene, obeležile evropske izbore. Vladajući blok nemačke kancelarke Angele Merkel CDU/CSU osvojio je najveću podršku od oko 28 odsto glasova, ali je u značajnom padu u odnosu na izbore 2014. kada su imali su 35,4%. Nemačke socijaldemokrate su pale sa 20,7 iz 2014. na 15,6 odsto. Snažne udare pretrpele su vladajuće stranke ne samo u Nemačkoj, već i u Francuskoj i Velikoj Britaniji, ali i Grčkoj i Hrvatskoj, donekle i Sloveniji. Zeleni su posle CDU/CSU na drugom mestu sa oko 22% glasova, što je dvostruko više u odnosu na prethodne evropske izbore. Tako su Zeleni, što je slučaj i u velikom broju drugih zemalja EU, uspeli da po broju glasova preteknu tradicionalne partije, najveći dobitnici izbora za Evropski parlament u Nemačkoj, uprkos prognozama da će izbori za Evropski parlament proteći u znaku evroskeptičnih stranaka, što se tumači pozivom glasača na klimatsku akciju. Evropski Zeleni tematski su se fokusirali na zaštitu klime, koja je i pre evropskih izbora bila prioritet mladih birača, imali su poruku posvećene i ambiciozne borbe protiv klimatskih promena, za zelenu ekonomiju, inovacije i istraživanja, ali i protiv rasizma i mržnje, za socijalna prava i definisanje minimalne zarade, vladavinu prava i ljudska prava. Zelene biraju mladi. Tradicionalnim strankama više ne uspeva da dopru do mladih glasača i to ne samo zbog tema, već i zbog slabijeg snalaženja u digitalnom prosoru komunikacije. U Nemačkoj je 34 odsto mlađih od 25 godina glasalo za Zelene, dok je situacija drugačija sa biračima iznad 60 godina: samo 13 odsto njihovih glasova dobili su Zeleni, dok ih je 40 odsto biralo Demohrišćane. Alternativa za Nemačku i Socijaldemokrate (SPD) takođe su imali više uspeha kod starijih nego kod mlađih birača. Krajnja desnica, AfD osvojila je 10,5% glasova, manje nego što se očekivalo, ali više od osvojenih glasova 2014. i manje u odnosu na rezultate nacionalnih izbora 2017. godine. Dva razloga

[2] „Bitka između Makronove i Orbanove Evrope“, Politika, 25. 05. 2019.

diskrepancije razultata nacionalnih i evropskih izbora u pogledu Alternative za Nemačku su prvo, da je AfD 2017. na nacionalnim izborima glasove dobijala prevashodno na migrantskom pitanju i drugo, da je to lokalno situirana stranka, i treći, koji se tiče uopšte uspeha Alternative za Nemačku jeste razlika u normativno vrednosnim sistemima kod istočnih i zapadnih Nemaca, što su možda najbolje pokazali nacionalni izbori 2017. U saveznim državama Saksonija i Brandenburg, bivšim pokrajinama NDR-a AfD je osvijila najviše glasova na izborima za Evropski parlament, dok su Zeleni osvojili najviše glasova u pokrajini Šlezvig — Holštajn, Berlinu, Hamburgu i Minhenu. Otuda i naslovi u nemačkoj štampi poput „AfD najjača na Istoku, Zeleni u metropolama". Nemačka će u novom parlamentu EU, pored CDU/CSU, Zelenih, SPD, AfD, Levice i FDP, biti zastupljena i sa nekoliko manjih stranaka. Prema prognozama ARD-a, satirična stranka „Partija" će imati tri poslanika, „Slobodni birači" (Freie Wähler) dva poslanika, a ÖDP, Stranka za zaštitu životinja, Porodična stranka, Pirati i Volt — po jednog.

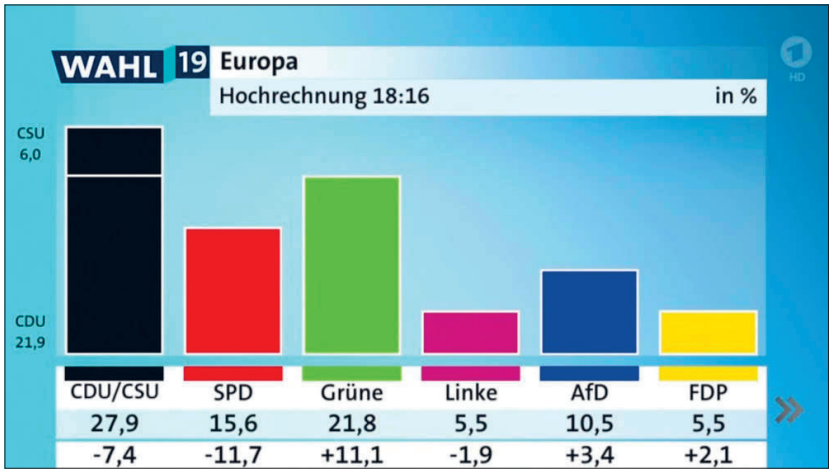

Izvor: merkur.de

U kontekstu uloge Nemačke u Evropi, ali i repozicioniranja Francuske, sva je prilika da treba sagledati izbor bivše ministarke odbrane Nemačke, Ursule fon der Lajen za predsednicu Evropske komisije zaobilaženjem mehanizma tzv. "Spitzenkandidaten" (glavnih kandidata) i Kristin Lagard (Christine Lagarde), generalne direktorke MMF, na čelo Evropske centralne banke. Ostaje pitanje da li je time zaista postignuta ravnoteža između interesa Unije i zemalja članica. Napomenimo da je mehanizmom *Spitzenkandidata*, 2014. Žan Klod Junker (Jean Claude Juncker) izabran za predsednika Evropske komisije. Sistem *Spizenkandidaten* trebalo je da doprinese smanjivanju demokratskog deficita unutar EU time što bi „nosilac liste" koja dobije najviše glasova na izborima za Evropski parlament bio predložen od strane Saveta za kandidata za predsednika Evropske komisije u skladu sa čl. 17. Ugovora o EU, uvedenim Lisabonskim sporazumom, koji je stupio na snagu krajem 2009. Njime je propisano da

Savet uzme u obzir izbore za Parlament pri predlaganju kandidata za predsednika Komisije.[3] Tako je Evropska narodna partija izabrala 2018. u Helsinkiju Manfreda Vebera (Manfred Weber) — CDU, za svog vodećeg kandidata za predsednika EK. Za konzervativnog i hrišćanski orijentisanog Vebera, sudeći po izjavama na nemačkoj televiziji, mnogi su smatrali da isuviše pokazuje razumevanje za premijera Mađarske, Viktora Orbana, čija je stranka Fides suspendovana iz EPP. Partija evropskih socijalista SPE, izabrala je holandskog socijaldemokratu Fransa Timermansa (F. Timmermans) potpredsednika EK za kandidata za predsednika, a nominovan je na kongresu partije u Lisabonu. Dok je Veber kritikovao „nekontrolisano stanje" 2015. u Nemačkoj, izazvano migrantskom krizom i politikom Angele Merkel, Timermans je hvalio humanost kancelarke: „Ona je tada spasla Evropu."[4] Ostali Spitzenkandidaten bili su Jan Zahardil iz Češke, Alijansa evropskih konzervativaca i reformista, Margret Vestager (Margrethe Vestager) iz Danske, Liberali i Ska Keler (Ska Keller) — Savez 90/Zeleni, Nemačka i Bas Eikhaut (Bas Eickhout), Groenlinks, Holandija, Evropska partija Zelenih, kao i Niko Kue, zajedno sa Slovenkom Violetom Tomić, kao čelni dvojac Levice. Činjenica da su zeleni i levičari predložili po dva vodeća kandidata, dok su liberali predložili čak sedam, već je donekle ukazivala da se pomenutim mehanizmom neće postići veća demokratičnost, tim pre što su u pitanju same evropartije. Sa druge strane, predstavnici Saveza konzervativaca i reformista, u skladu sa proklamovanom politikom prevlasti autoriteta država članica u odnosu na institucije EU, zauzeli su stav da Savet treba da bude taj koji će imati isključivu odgovornost po pitanju predloga predsednika Komisije. Pošto su narodnjaci i socijalisti, dve najveće partije, predložili po jednog kandidata, to i nije izazvalo nikakav potres. Pred same izbore za predsednika Evropske komisije došlo je do razmimoilaženja stavova između Nemačke i Francuske po pitanju predsednika Evropske komisije. Nemačka kancelarka svojevremeno je podržala kandidata narodnjaka Manfreda Vebera, dok se francuski predsednik Emanuel Makron usprotivo njegovom izboru i predložio novog kandidata, pregovarača EU za Bregzit, Mišela Barnijea (Michel Barnier) Manfredu Veberu zamereno je da nikada nije vršio neku visoku funkciju u izvršnoj vlasti i da uz to ne govori fracuski, što se na neki način podrazumevalo za mesto predsednika Evropske komisije.

Nakon nekoliko krugova pregovora unutar Saveta, tokom kojih su se kao kandidati pojavljivali i predvodnici drugih partijskih lista, za kandidata je odabrana Ursula fon der Lajen, prva žena na poziciji ministra odbrane Nemačke i prva koja je postala predsednica Evropske komisije nakon što je tu funkciju imao nemački predstavnik, Volter

[3] https://eur-lex.europa.eu›legal-content›TXT›PDF (posećeno 15. 10. 2019)

[4] https://www.neuepresse.de/Nachrichten/Politik/Deutschland-Welt/Spitzenkandidat-Weber-Ich-moechte-1000-ueberfluessige-EU-Vorschriften-streichen (posećeno 15. 10. 2019)

Holštajn (Walter Hallstein) daleke 1958. Zamenica je predsednika Hrišćanske demokratske unije Angele Merkel, pripada narodnjacima u Evropskom parlamentu, koji imaju najviše poslanika u novom sazivu. Stoga se može zaključiti kako je rezultat izbora za Parlament delimično uzet u obzir prilikom odabira kandidata, dovoljno da se ispoštuje slovo zakona. Od 2005. je na ministarskoj funkciji u saveznoj vladi Nemačke. Rođena je u Briselu, gde je njen otac bio dugogodišnji službenik Komisije. O istrazi u Bundestagu u vezi sa sredstvima koje je njeno ministarstvo dodeljivalo spoljnim konsultantima mimo propisanih procedura, između ostalog i firmi njenoga sina, više se ne piše u nemačkoj štampi, ali se sve više opravdava način njenog izbora.

U tekstu, zapravo intervjuu pod naslovom „Nije sve što je drugačije od onoga što poznajemo, odmah nedemokratsko“[5] sa Heiko Sauerom, profesorom ustavnog i upravnog prava na Bonskom univerzitetu, o tome da li je Savet svesno napustio sistem Spitzenkandidata, koji je veću težinu davao partijskim grupacijama pri izboru šefa EK i da li je posredi deficit demokratije u EU, sledi konstatacija profesora Sauera da izbor fon der Lajen nije nedemokratski i nije izdaja birača i da se i vodeći kandidati biraju na način kako je izabrana fon der Lajen, odnosno birači ne odlučuju o predsedniku Komisije, a šefovi država i vlada imaju mogućnost da ne prihvate predložene kandidate, vodeći računa o ravnoteži između interesa Unije i zemalja članica, što se i dogodilo.

Profesor Sauer je u intervjuu rekao kako treba razmotriti dve stvari: pre svega, da će vodeći kandidati biti predstavljeni biračima, a da oni ne mogu da utiču na njihovo imenovanje, i drugo, da moramo da budemo svesni da postoje dve različite institucije EU: učestvovali smo kao glasači u kreiranju Parlamenta, koji je zauzvrat uključen u kreiranje Komisije, ali zajedno sa Savetom[6]. Postavlja se, međutim, pitanje, da li će na narednim izborima za Evropski parlament biti ovakva izlaznost, s obzirom na to da je reč o najvećoj izlaznosti u poslednjih dvadeset godina, kao i da li je zaobilaženjem mehanizma vodećih kandidata u slučaju izbora Ursule fon der Lajen za predsednicu Evropske komisije korak unazad kada je u pitanju smanjenje demokratskog deficita u EU.

Što se tiče mogućih implikacija izbora fon der Lajen za predsednicu Evropske komisije na proširenje EU, u intervjuima koji su usledili odmah nakon njenog izbora, fon der Lajen je podvukla evropsku perspektivu Zapadnog Balkana, naglasivši da delimo isti kontinent, kulturu i izazove. Posebno je istakla da podržava otvaranje pregovora o pristupanju EU za Albaniju i Severnu Makedoniju, nakon čega je, nažalost, ponovo odgođen početak pregovora o pristupanju. Obećanje iz Soluna (2003) o uvođenju šest država Zapadnog Balkana u EU odavno ne predstavlja mišljenje većine u EU. Postavlja se

[5] “Nicht alles, was anders ist, als wir es kennen, ist gleich undemokratisch”, Legal Tribune Online, 16. 07. 2019.

[6] Ibidem

pitanje ko zaista želi proširenje u EU? Predsednica Evropske komisije se, kao što je već pomenuto, od prvog dana svog imenovanja zalaže za nastavak približavanja zemalja u regionu evropskim strukturama. Radio Slobodna Evropa preneo je stav predsednice Evropske komisije[7] da proces pristupanja zemalja Zapadnog Balkana treba da se odvija paralelno sa procesom unutrašnjih reformi evropskih institucija. „Kada je reč o pristupnim pregovorima ja bih se založila da promene procesa idu paralelno, odnosno da se zemljama da prilika da počnu pristupne pregovore", izjavila je fon der Lajen u svom prvom nastupu pred novinarima od kada je, 1. decembra ove godine, preuzela dužnost šefice Evropske komisije.[8] „Strateški je apsolutno važno da što jasnije pokažemo zemljama Zapadnog Balkana da ih želimo na našoj strani i da imamo veliki interes u njihovom približavanju Evropskoj uniji", poručila je fon der Lajen, a na prvom redovnom sastanku novog kabineta Komisije 4. 12. 2019. naglasila da je nedavna odluka o neotvaranju pristupnih pregovora sa Severnom Makedonijom i Albanijom bila „strateška greška" EU, čime je potvrdila stav Federike Mogerini (Federica Mogherini), bivše visoke predstavnice Evropske unije za spoljnu politiku i bezbednost o načinjenoj „istorijskoj grešci"[9]. I pored ohrabrujućih signala predsednice Evropske komisije sva je prilika da ne treba očekivati nikakve značajnije promene u pogledu proširenja EU, jer je ova tema, reklo bi se, veoma nepopularna među zemljama članicama, zbog čega je u proteklom periodu i došlo do stagnacije u svim procesima koji su vezani za proširenje. Stav francuskog predsednika, Emanuela Makrona, koji, nažalost, nije usamljen među članicama EU, jeste da Evropa prvo mora da se konsoliduje pre nego što nastavi da se bavi proširenjem, ne praveći očigledno razliku između procesa pregovora, reformi i angažovanja sa zemljama kandidatima i potencijalnim kandidatima i samog proširenja.

O stavu EU u vezi sa proširenjem EU i, potom, mogućim implikacijama izbora fon der Lajen na proces proširenja, čini se primerenim i iznošenje stava Adelhajd Fajlke (Adelheid Feilcke), ekspertkinje za Zapadni Balkan[10] u komentaru „Zapadni Balkan u redu za čekanje".[11] Fajlke, direktorka Sektora za Evropu medijske kuće *Deutsche Welle* konstatuje da se Evropska unija suočava s izazovom preispitivanja svog unutarnjeg zajedništva i svog odnosa prema zemljama Zapadnog Balkana, naglasivši da je vreme za novu strategiju EU za Zapadni Balkan koja može da se realizuje u EU i koja ljudima u

---

7 https://www.slobodnaevropa.org/a/30307345.html

8 Ibidem

9 https://apnews.com

10 https://www.dw.com/de/kommentar-westbalkan-in-der-warteschleife/a-49494344

11 Isti naslov „Zapadni Balkan u redu za čekanje" sa sintagmom u redu za čekanje pojavio se inače u više nemačkih dnevnika u kontekstu proširenja EU, npr. *Süddeutsche Zeitung*, 30. januar 2018, ili pak sa varijacijom „Zapadni Balkan u večnom redu za čekanje", *DW*, 10. 07. 2017 — Lj. G.

zemljama na Zapadnom Balkanu daje konkretne perspektive. Takozvani Berlinski proces koji je 2014. pokrenula kancelarka Merkel, smatra najrealnijim instrumentom politike konkretnog približavanja u trenutnoj krizi EU. Ona ističe i brojne pomake u regionalnoj saradnji, od infrastrukturnih projekata do regionalne saradnje mladih RYCO, koji ljudima u regionu donose stvarna poboljšanja. Tako navodi uzajamno priznavanje diploma, dogovoreno u Poznanu, kao pravi i konkretan napredak za hiljade mladih akademski obrazovanih osoba. Sa aspekta prolongiranog ili bolje reći odloženog članstva u EU ona apeluje na brojne male korake usmerene ka normalizaciji međususedskih odnosa, a koji su svakako povezani s jasnim zahtevima za norme i reforme vladavine prava. To je ono što ljudi istinski trebaju i što cene. Berlinski proces se može smatrati kao verovatno najrealniji instrument politike konkretnog približavanja u trenutnoj krizi EU.

O podeljenosti nemačke javnosti u pogledu proširenja EU govore prilozi *Süddeutsche Zeitung, Welt, Westdeutsche Zeitung* u kojima se iznosi stav da zemlje Zapadnog Balkana treba da dobiju jasnu perspektivu članstva u EU dok, sa druge strane, konzervativni *Frankfurter Allgemeine Zeitung* donosi stav svog novinara, korespondenta za Jugoistočnu Evropu sa sedištem u Beču, inače dugogodišnjeg izveštača iz Srbije, Mihaela Martensa (Michael Martens), pod naslovom „Zašto Srbiji nije mesto u Evropskoj Uniji"[12]. Martensovi argumenti su primer Bugarske i Rumunije, koje su primljene u članstvo 2007. godine, mada za to nisu bile spremne. „Već tada su postojale velike rezerve prema primanju te dve zemlje. Politika i pravosuđe su bile koruptne. A Bugarska je imala i veliki problem sa organizovanim kriminalom. Zato su obe ove nove članice bile stavljene pod nadzor. (...) To je bilo pre dvanaest godina. Taj nadzorni mehanizam je velikim delom bez učinka, ali on je još uvek na snazi. I to sa dobrim razlogom."[13] Tekst završava sledećom konstatacijom: „Takva članica samo bi oslabila EU. I zato takvoj Srbiji mesto jeste u Evropi, ali ne i u Evropskoj uniji. Barem ne danas i ne sutra".[14]

Ovaj tekst završićemo autorom i knjigom kojom je i započet. „Nemačkom Evropom" Ulriha Beka i nekom vrstom samorefleksije: „Rašireno je mišljenje da je *više Evrope* ono što nam je potrebno da prevaziđemo krizu. Međutim, u zemljama članicama Evropske unije je sve manje ljudi koji podržavaju ideju o *više Evrope*. Da li je u takvim uslovima uopšte zamisliva potpuna realizacija evropske političke unije? Zajedničke poreske, ekonomske i socijalne politike? Ili se zbog preokupacije političkim ujedinjenjem isuviše dugo zanemarivalo ključno

[12] Michael Martens, "Warum Serbien nicht in die Europäische Union gehört", *FA. Z*, 28. 04. 2019, dostupno i na https://www.faz.net › Politik › Ausland.
[13] Ibid.
[14] Ibid.

pitanje, ono o evropskom društvu, te tako pravio račun bez krčmara, bez građana Evrope?“[15]

Izbori za Evropski parlament su završeni, u novi saziv Evropske komisije ušla su i dva člana koja su bila tzv. Spitzenkandidaten, Frans Timermans i Margret Vestager, a za novog komesara za proširenje EU izabran je Oliver Varhelji (Oliver Varhelyi), koji je prethodno obavljao funkciju mađarskog ambasadora pri EU, pošto prethodni kandidat koga je predložila Mađarska, Laslo Tročanji (Laszlo Trocsany) nije prošao Komitet za pravne poslove Evropskog parlamenta, a svet i Evropu nastavljaju da potresaju ratovi, terorizam, ekonomska kriza, velika migraciona kretanja, a klimatske promene nužno se pojavljuju na agendama i programima političkih stranaka, postajući čak odlučujući faktor izbora, što su pokazali i ovi za Evropski parlament.

Kakve opasnosti, a kakva iskušenja donosi budućnost? EU je od potpisivanja Rimskog ugovora položila mnoge testove u svojoj istoriji. Ostaje nada da će EU uspeti da se reformiše u dijalogu sa drugim kulturama i sopstvenim nasleđem, uključujući proširenja na Zapadni Balkan, a naslovi poput „Sumrak Zapada“[16], „Propast Zapada“[17] ili pak „Kraj istorije i poslednji čovek“[18] ipak ostati samo na nivou refleksija i upozorenja njihovih autora.

Na kraju, nije na odmet pogledati i sebe u ogledalu. Uzmimo Srbiju, uz samo par opaski — još uvek konfuzno organizovana i troma državna uprava od državnog do lokalnog nivoa, o vladavini prava i slobodi medija da ne govorimo, te sasvim na drugom nivou, ali ništa manje važnom, odsustvo bilo kakve kontrole izduvnih gasova vozila sa motorom na unutrašnje sagorevanje, nerazdvojeno đubre na papir, metal, plastiku i organsko đubre, nisu, svakako, preporuka za prijem Srbije u dogledno vreme u Evropsku uniju. Srbija i region zapadnog Balkana mogu i mnogo toga da nauče iz ovogodišnjih izbora za Evropski parlament, pre svega o temama koje su nedovoljno kod nas zastupljene — klimatske promene, inovacije, istraživanja, koje konačno treba da postanu deo političke ponude i debate. Naravoučenije čitavog procesa pripreme, kriterijuma, vremenskih okvira pristupa, različite, pa čak i kontradiktorne izjave evropskih zvaničnika i zvaničnika EU, jeste da se i ovde samo radi o politici, manje-više ustrojenoj evropskim pravilima i propisima.

---

15 Ulrich Beck, *Das deutsche Europa*, Suhrkamp Verlag Berlin, 2012, S. 8.

16 Christopher Coker, *Sumrak Zapada,* Dosije, Beograd, 2006.

17 Oswald Spengler, Der Untergang des Abendlandes. Umrisse einer Morphologie der Weltgeschichte, Deutscher Taschenbuch-Verlag, München, 1972.

18 Francis Fukuyama, *The End of Hystory and The Last Man*, Free Press, New York, 1992.

Literatura

Ash, Timoti Garton, "Allein kriegen sie es nicht hin. In die Führung Europas hat sich Deutschland nicht gedrängt, es ist auch schlect darauf vorbereitet", in: *Der Spiegel* (13. Februar 2012), S. 24 f., online dostupno na: http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-83977208.html.

Beck, Ulrich, *Das deutsche Europa*, Suhrkamp Verlag Berlin, 2012, S. 8.

„Bitka između Makronove i Orbanove Evrope", Politika, 25. 05. 2019.

Fukuyama, Francis, *The End of History and The Last Man*, Free Press, New York, 1992.

Coker, Christopher, *Sumrak Zapada,* Dosije, Beograd, 2006.

Martens, Michael, "Warum Serbien nicht in die Europäische Union gehört", *FA. Z*, 28. 04. 2019, dostupno i na https://www.faz.net › Politik › Ausland.

"Nicht alles, was anders ist, als wir es kennen, ist gleich undemokratisch", Legal Tribune Online, 16. 07. 2019.

Spengler, Oswald, *Der Untergang des Abendlandes. Umrisse einer Morphologie der Weltgeschichte*, Deutscher Taschenbuch-Verlag, München, 1972.

https: //eur-lex. europa. eu › legal-content › TXT › PDF (posećeno 15. 10. 2019)

https://www.neuepresse.de/Nachrichten/Politik/Deutschland-Welt/Spitzenkandidat-Weber-Ich-moechte-1000-ueberfluessige-EU-Vorschriften-streichen (posećeno 15. 10. 2019)

https://www.slobodnaevropa.org/a/30307345.html

https://www.dw.com/de/kommentar-westbalkan-in-der-warteschleife/a-49494344

Ljiljana Glišović

European Germany or German Europe: Results of the European Parliament Elections in Germany and Elections for the President of European Comission

This paper aims to present the results of European Parliament election in Germany having in mind that the climate crisis had been the major issue in the pre-election campaign. Germany's two major parties took significant blow in the European elections. The text also deals with the election procedures of the former German defense minister, Ms. von der Leyen, for the President of the European Commission, and the excessive role played in the whole process by leaders of member states who fail to respect the rule of law bypassing "spizencandadats" as well as with its possible implications for the *enlargement* process of the *European Union* to the *Western Balkans*.

Key Words: climate crisis, President of the European Commission, rule of law, "spizencandadats" (leading candidates), *enlargement* process of the EU to the *Western Balkans*

Sajma Ademović*

UDK 061.1EU(497-15)

Identitet kao osnova evropeizacije Zapadnog Balkana

Evropeizacija u najširem smislu podrazumijeva portretisanje kompleksne interakcije između Evropske unije (EU) i nacionalnih država. Kompleksnost procesa ogleda se u njegovoj dualnoj prirodi. Evropeizacija se tradicionalno vezivala za političku i ekonomsku transformaciju, pri čemu je njen vrijednosno orijentisani koncept izgradnje evropskog identiteta stavljan u drugi plan. Ova analiza fokusirana je na razlaganje pojma evropeizacije u cilju ukazivanja na dominantnu evrocentričnu paradigmu u odnosima između EU i Zapadnog Balkana. Paradoksalno, evrocentrična tendencija brendiranja ovog regiona kao *drugog, neevropskog* i *inferiornog* pokazaće se kao suštinska prepreka efikasnom procesu evropeizacije. Teorijsko prevazilaženje problema zasnovano je na osnovnim postulatima konstruktivističkog pristupa, kao što su: promjenljivost identiteta, socijalna interakcija, mehanizmi uključivanja *drugog* i važnost identifikacije *sopstva* i *drugosti*.

Ključne riječi: identitet, evropeizacija, evropske integracije, Zapadni Balkan, EU, konstruktivizam

Balkan je najčešće korišćena metafora za nepredvidljivo ponašanje, destruktivne etničke strasti, fanatizam, političku nestabilnost ili zaostajanje u ekonomskom razvoju. Balkan je region obavijen velom kulturoloških tabua, mistifikovan stereotipima o neuspjehu uzdizanja na nivo civilizovanih društava i stoga u svjetskoj svijesti markiran kao *nerazumljiv budžak Evrope*.[1] Zapravo, za većinu posmatrača iz zapadnog svijeta Balkan je mit o Vizantijskom i Osmanskom mentalitetskom nasljeđu koje onemogućava saradnju regiona sa modernim društvima. Levi-Stros je istakao da mitovi, iako djeluju besmisleno, pokazuju tendenciju ponavljanja u različitim istorijskim periodima[2], a Predrag Simić je tu tezu potvrdio primjećujući da su mitovi o Balkanu konstruisani na kraju 20. vijeka ostali suštinski nepromijenjeni kada su se ponovo našli na dnevnom redu međunarodne zajednice na početku 21. vijeka.[3] Zapravo Evropi nerazumljiv, ali od nje geografski neodvojiv,

* Autorka je saradnica u nastavi na Humanističkim studijama, Univerzitet Donja Gorica, sajma.radoncic@udg.edu.me

1 Božidar Jezernik, *Divlja Evropa: Balkan u očima putnika sa Zapada*, Biblioteka XX Vek, Beograd, 2007, str. 24.

2 Claude Lévi-Strauss, *Myth and Meaning*, Routledge, London, 1978, p. 3.

3 Predrag Simić, "Balkans and Balkanisation: Western Perceptions of the Balkans in the Carnegie Commission's Reports on the Balkan Wars from 1914 to 1996", *Perceptions,* Vol. XVIII, No. 2, pp. 113–134, p. 115.

Balkan vremenom zauzima kulturološku poziciju *drugog* i postaje skladište negativnih karakteristika koje su poslužile kao temelj za izgradnju *evropskog* sopstva.[4]

Atmosfera u kojoj je Balkan degradiran u odnosu na Evropu priziva Fukoovu (Michel Foucault) distinkciju na *Ludilo i Razum* i podsjeća na misao Fjodora Dostojevskog (Fyodor Dostoevsky) kojom je upozorio da zatvaranje komšije/bližnjeg nije metod kojim se dokazuje sopstvena razumnost.[5] Činjenica da se Balkan nalazi u Evropi sama po sebi navodila je na zaključak da će kao *duh prošlosti* pratiti evoluciju kontinenta ne odustajući od svog evropskog nasljeđa. Kako veza budućnosti i prošlosti oblikuje sadašnjost tako se Balkan, željan bolje budućnosti, u posthladnoratovskoj sadašnjosti vratio na dnevni red evropske politike u kontekstu proširenja EU. Prikazana percepcija Balkana kao *drugog*, konstitutivnog elementa na kome se gradio evropski identitet, služi kao okvir za analizu mogućnosti i spremnosti ovog regiona da u identitetskom smislu postane evropski. Ukoliko prihvatimo definiciju identiteta kao zajedničkih kulturnih vrijednosti,[6] postavlja se pitanje koliko se Evropa može identifikovati sa Balkanom koji joj se čini suviše etnografski komplikovanim, istorijski zbrkanim i politički nerazumljivim?[7]

Države članice EU, iako pripadaju različitim nacionalnim tradicijama, dijele vrijednosti koje čine suštinu njihovog identiteta i razlikuju ih od drugih regiona. Međutim, kao što naglašavaju konstruktivisti, definisanje *drugog* je sastavni dio razumijevanja *sopstva*. Zapravo, bez jasnog prepoznavanja *drugog* nema ni jasnog poznavanja sopstvenog identiteta.[8] Istorijski posmatrano, u evropskoj perspektivi upravo je Balkan zauzimao čvrstu poziciju *drugog* sve dok u posthladnoratovskom poretku EU nije formulisala politiku proširenja tako da obuhvati sve države regiona, koji od tog trenutka postaje Zapadni Balkan.[9] Međutim, Evropa je danas iako prosperitetna, prilično razjedinjena i čini se da prolazi kroz krizu ponovnog definisanja *drugosti,* pa predviđanja vezana za njenu budućnost ostaju misterija. Hofmanova tvrdnja da Evropa danas nema jasan identitet, odnosno da ne posjeduje izgrađen profil mimo onoga koji su joj

---

4 Maria Todorova, "The Balkans: From Discovery to Invention", *Slavic Review,* Vol. 53, No. 2, pp. 453–482, p. 455.

5 Michel Foucault, *Madness and Civilisation: A History of Insanity in the Age of Reason*, Random House, USA, 1965, p. ix.

6 Manuel Castells, *The Power of Identity*, Blackwell Publishing, United Kingdom, 2010, p. 6.

7 Božidar Jezernik, *Divlja Evropa: Balkan u očima putnika sa Zapada*, Biblioteka XX Vek, Beograd, 2007, str. 25.

8 Joseph H. H. Weiler, "A Christian Europe? Europe and Christianity: rules of commitment", *European View,* Vol. 6, No. 1, pp. 143–150, p. 147.

9 Tanja Petrović, "Introduction: Europeanization and the Balkans" in: Tanja Petrović (ed.), *Mirroring Europe Ideas of Europe and Europeanization in Balkan Societies,* Brill, Leiden, 2014, pp. 3–20, p. 4.

sami po sebi pružili procesi idustrijalizacije i ekonomske integracije[10] možda se najbolje može sagledati na primjeru evropske politike prema Zapadnom Balkanu.

Oživljavanje populizma snažan je simptom krize identiteta koji pogađa mnoge države članice EU. Nacionalne politike Francuske i Holandije posebno potvrđuju snagu ovog trenda, čija je srž ekonomski i kulturni protekcionizam zajedno sa *zaštitom* identiteta.[11] U kontekstu Zapadnog Balkana, praktičan primjer evropske krize identiteta i rastućeg populizma jeste odluka Francuske i Holandije o blokadi pristupnih pregovara sa Sjevernom Makedonijom i Albanijom koje su ispunile uslove za novi korak na putu evropskih integracija. Brojni politički analitičari, među kojima se posebno izdvaja Florijan Biber (Florian Bieber), ovakvu odluku Francuske i Holandije ocijenili su kao motivisanu stereotipima kojima su brendirane države Zapadnog Balkana.[12] Međutim, skepticizam Francuske i Holandije prema politici proširenja ne samo da otkriva osnovne karakteristike evropske krize identiteta, već stvara plodno tlo za rast nacionalizma i podstiče preispitivanje kredibiliteta EU na etnički šarolikom Zapadnom Balkanu. Džon Plamenac (John Plamenatz) je nacionalizam definisao kao reakciju naroda koji osjećaju da su diskriminisani na osnovu kulturološke pripadnosti. U ovoj definiciji nije riječ o reakciji iz osjećaja slabosti, već o reakciji koja se ispoljava kada su za to stečeni potrebni uslovi. Naime, tamo gdje postoji više naroda koji se nalaze u bliskom kontaktu, ali su svjesni svoje različitosti, gdje ti narodi dijele istu viziju napretka, ali su neki među njima slabiji da bi dostigli ideale i ostvarili napredak, stvorena je atmosfera za procvat nacionalizma.[13] U tom kontekstu, blokada pregovora sa Sjevernom Makedonijom i Albanijom može se odraziti i na najvažnije otvoreno pitanje u regionu između Srbije i Kosova, u smislu ulaganja napora za rješenje ovog osjetljivog problema i prevazilaženje nacionalističkih politika, a nedobijanje odgovora od EU.[14]

Suštinsko pitanje ove analize odnosi se na to šta je zapravo evropeizacija i koliko su vidljivi njeni efekti u kompleksnom regionu koji je predmet ove analize? Evropeizacija je moderan, ali osporavan koncept. Veliki broj akademskih radova napisan je na ovu temu, a

---

[10] Stanley Hoffmann, "Europe's Identity Crisis: Between the Past and America", *Daedalus,* Vol. 93, No. 4, pp. 1244–1297, p. 1244.

[11] Thierry Chopin, "Europe and the identity challenge: who are 'we'", *European Issues,* No. 466, 19th March 2018, pp. 1–6, p. 1.

[12] Cristina Abellan Matamoros, "Could delays to Balkan enlargement undermine the EU?", https://www.euronews.com/2019/08/11/could-delays-to-balkan-enlargement-undermine-the-eu, (05. 12. 2019)

[13] John Plamenatz, "Two Types of Nationalism" in: Eugene Kamenka (ed.), *Nationalism: The nature and evolution of idea,* Australian National University Press, Canberra, 1973, pp. 22–38, p. 27.

[14] Cristina Abellan Matamoros, "Could delays to Balkan enlargement undermine the EU?", https://www.euronews.com/2019/08/11/could-delays-to-balkan-enlargement-undermine-the-eu, (05. 12. 2019)

još uvijek nije utvrđeno precizno značenje termina. Iz tog razloga evropeizacija je, podsjećajući na Gelnerovu (Ernest Gellner) *naciju bez pupka*[15], vremenom postala fenomen bez geneze koji se primjenjuje u svrhu opisa različitih procesa promjene. Budući da evropeizacija ne posjeduje kodifikovanu kulturu kao polaznu tačku za analizu, ne iznenađuje činjenica da neki autori, posebno Husein Kasim (Husein Kassim), navode da je pomenuti pojam beskorisno koristiti kao organizacioni koncept u kontekstu istraživanja evropskih integracija.[16] Drugi, poput Kerija Hauela (Kerry Howell), evropeizaciju sa svim njenim nedostacima smatraju pojmom vrijednim istraživanja, naročito zbog njegove identičnosti sa procesom evropskih integracija.[17] Međutim, uprkos identičnosti, važno je evropske integracije tretirati odvojeno i drugačije od evropeizacije, iako je riječ o prirodno međusobno povezanim procesima.

Pojam *evropske integracije* odnosi se na izgradnju nadnacionalnih institucija i uklapanja evropskih normi, političke prakse i institucionalnih promjena u državama članicama. Evropske integracije podrazumijevaju prebacivanje političkog procesa u novi centar, odnosno preuzimanje domaćeg (nacionalnog) nivoa na nivo unije. Ernst Has (E. Hass), vodeći teoretičar u ovoj oblasti, evropske integracije definisao je kao proces u kome se politički akteri u različitim nacionalnim okruženjima nagovaraju da svoju odanost, očekivanja i političke aktivnosti usmjere u novi centar čije institucije posjeduju ili zahtijevaju nadležnost nad postojećim nacionalnim državama.[18] Stoga se evropske integracije mogu razumjeti kao proces tokom koga države gube želju da spoljnu i unutrašnju politiku vode nezavisno jedna od druge, a dobijaju želju da donose zajedničke odluke ili da proces donošenja ključnih odluka delegiraju institucijama novog centra. Takođe, jedna od značajnih karakteristika evropskih integracija jeste geografska determinisanost procesa. Etimološki posmatrano, sintagma *evropske integracije* samim nazivom sugeriše stvaranje evropskog entiteta (unije) koji obuhvata zasebne djelove (države članice). Ovakvo određenje pojma podstaklo je teorijsko povlačenje paralele između procesa evropskih integracija i procesa izgradnje države. U tom kontekstu, određeni teoretičari izrazili su postojanje poteškoća da u razmišljanjima o procesu evropskih integracija ne uključe državotvornu maštu. Ovakva razmišljanja argumentuju tvrdnjom da ako EU nije zamišljena

---

[15] Ernest Gellner, Ernest Gellner's reply: 'Do nations have navels?', *Nations and Nationalism*, Vol. 2, No. 3, pp. 366–370, p. 367.

[16] Hussein Kassim, "The National Co-Ordination of EU Policy: Conforting the Challenge" in: Hussein Kassim, B. Guy Peters and Vincent Wright (ed.), *The National Co-Ordination of EU Policy The Domestic Level*, Oxford University Press, New York, 2000, pp. 235–235, p. 235.

[17] Kerry Howell, *Developing Conceptualizations of Europeanization and European Integration: Mixing Methodologies*, ESRC Seminar Series / UACES Study Group on the Europeanization of British Politics, 2002, p. 16.

[18] Ernst B. Haas, *The Uniting of Europe*, Stanford University Press, Stanford, 1958, p. 139–140.

kao moderna država ili republika, onda je potpuno nejasno šta znači uopšte misliti o Evropi kao mjestu političkog života.[19] Interesantno je da je Tomas Diez (Thomas Diez), analizirajući demokratiju i pravdu kao temeljne vrijednosti povezane sa evropskim integracijama, zaključio da se EU sve više ponaša kao država.[20] Kao da mu odgovara, Jan Zielonka, ne poričući postojanje određene veze između procesa evropskih integracija i procesa stvaranja države, suprotstavio se pomenutim argumentima, uz uvjerenje da konačan ishod evropskih integracija može biti sve osim model *super-države.* Veliku pažnju privuklo je i predviđanje budućnosti procesa evropskih integracija koje je iznio pomenuti politički teoretičar. Naime, Zielonka je ukazao da će EU vremenom više nego na državu podsjećati na imperiju, ali ne na onu koja izaziva strah kod evroskeptika. EU neće postati supersila u klasičnom značenju, naprotiv, sve više će se zasnivati na principu policentričnosti umjesto na težnji za kontrolom evropskog kontinenta.[21]

Evropeizacija, u najširem smislu, predstavlja složenu dinamiku interakcije EU i nacionalnih država.[22] Što znači da evropeizacija suštinski oslikava interakciju između uniformnosti EU i različitosti pojedinih država članica. Posebno značajno za razumijevanje ovog pojma, koji uzajamno djeluje sa procesom evropskih integracija, jeste ukazivanje na njegovu dvodimenzionalnu prirodu. Evropeizacija, *odozgo na dolje,* opisuje proces prilagođavanja pravnih i administrativnih postupaka država članica novim oblicima evropske uprave. U ovom slučaju, za pokretanje evropeizacije neohodno je na nivou EU usvojiti određeni set pravila ili kriterijuma koje države članice treba da implementiraju. Dakle, suština evropeizacije *odozgo na dolje* podrazumijeva promjene na nadnacionalnom nivou i reakciju država-članica na promjene, jačanje ili širenje EU. Drugo lice evropeizacije, poznato kao *odozdo prema gore,* pažnju usmjerava na promjene u neformalnim institucijama kao što su norme, vrijednosti i identitet. U ovom segmentu evropeizacija djeluje kao *izvoznik* evropskih ideja i praksi, usredsređena je na odnos sa neevropskim akterima kojima je članstvo u EU još uvijek daleki cilj. Ovaj pristup počinje analizom nacionalnog nivoa, zatim praćenjem pristupnih pregovora, a završava se implementacijom evropske regulative.[23] Dakle, po kla-

---

[19] Stefan Borg, *European Integration and the Problem of the State A Critique of the Bordering of Europe*, Palgrave Macmillan, London, 2015, p. 26.

[20] Thomas Diez, "Not Quite 'Sui Generis' Enough: Interrogating European values", *European Societies*, Vol. 14, No. 4, pp. 522–539, p. 534.

[21] Jan Zielonka, *Europe as Empire: The Nature of the Enlarged European Union*, Oxford University Press, Oxford, 2006, p. 1–2.

[22] Marie-Eve Bélanger, "Europeanization as a Foundation of the European Construction" in: Ramona Coman, Thomas Kostera and Luca Tomini (ed.), *Europeanization and European Integration From Incremental to Structural Change,* Palgrave Macmillan, London, 2014, pp. 29–50, p. 31.

[23] Kerry Howell, *Developing Conceptualizations of Europeanization and European Integration: Mixing Methodologies*, ESRC Seminar Series / UACES Study Group on the Europeanization of British Politics, 2002, p. 20.

sičnim određenjima evropeizacija je pojava čiji su efekti najvidljiviji u granicama Evorpe. Međutim, geografska nejasnoća *granica Evrope* direktno utiče na neizvjesnost u definiciji evropeizacije. Takođe, ovakva nejasnoća doprinijela je mogućnosti da veći dio istorijskog pisanja o Evropi, prećutno ili izričito, privileguje određena evropska područja kao važnija od drugih. U suštini, koncept *granica Evrope* osporavan je još od antike, a aktuelna rasprava oko ulaska Turske u EU nameće se kao praktičan primjer činjenice da je čak i u 21. vijeku nemoguće doći do koncenzusa o tom spornom pitanju. Stoga evropeizacija mora izbjegavati svođenje na bilo kakvu vrstu eksplicitne geografske definicije.[24]

Uprkos ovim konstruktivnim upozorenjima koja se odnose na *granične nejasnoće*, pojedini teoretičari evropeizacije, praktično ignorišući istoriju i pridržavajući se geografski determinisane dimenzije pojma, kao polaznu tačku analize prigrlili su evrocentrični istorijski pristup koji evropsku kulturu konstruiše kao superiornu u odnosu na većinu drugih kultura. Ovakvo tumačenje evropeizacije nije ništa drugo do uspješno konstruisan evropski mit, a poznato je da mitovi pokazuju snažan efekat u procesu samorazumijevanja. Mitološka tumačenja evropeizacije imaju direktan uticaj na odnos prema drugim kulturama, što je u evropskom slučaju nepriznati izvor izgradnje sopstvenog identiteta.[25] Čini se da je ovaj teorijski prikaz praktično oslikan u odnosima između EU i Zapadnog Balkana, koji u evropskom diskursu u određenoj mjeri i danas uživa po prirodi pežorativnu reputaciju *drugog.* Stoga, ne iznenađuje činjenica da ovim odnosima dominira stav o neizgovorenoj evropskoj superiornosti nad svime što se odnosi na balkansko.

Evropljani evropeizaciju vide kao proces kulturne i političke transformacije novodolazećih članova, kako bi oni postali *više evropski*.[26] Ukoliko Balkan kao geografski integralan dio Evrope, iako je u posljednjih nekoliko vjekova više bio provincija ili periferija kontinenta[27], ispunjava kriterijum *minimuma evropskog*, postavlja se pitanje zašto u ovom regionu evropeizacija nema vidljivije rezultate? Odgovor se zapravo nalazi u evropskoj percepciji balkanskog kao *drugog*, kulturološki dalekog *nevropskog* aktera. Slavoj Žižek u opisanoj identitetski motivisanoj evropskoj politici prepoznaje staromodno i nepokolebljivo odbacivanje *orijentalnog, islamskog, varvarskog* Balkana

---

[24] U. v. Hirschhausen and K. K. Patel Martin Conway, "Europeanization in History: An Introduction" in: Kiran Klaus Patel (ed.), *Europeanization in the Twentieth Century: Historical Approaches*, Palgrave Macmillan, London, 2010, pp. 1–19, p. 4.

[25] Trine Flockhart, "The Europeanization Of Europe: The Transfer Of Norms To Europe, In Europe And From Europe", *Danish Institute for International Studies Working Paper*, No. 2008/7, p. 4.

[26] Monika Eriksen, "Europeanization of the Balkans within an Identity-Based Framework", *Politeja,* No. 37, pp. 193–208, p. 197.

[27] Maria Todorova, *Imagining the Balkans*, Oxford University Press, Oxford, 2009, p. 17.

u korist autentičnih vrijednosti zapadne civilizacije. Žižek je otišao dalje u svojoj analizi, toliko da je evropsko ponašanje prema Balkanu definisao kao politički korektan rasizam koji je smatrao refleksivnim. U ovom rasizmu riječ je o prikazu etnički šarolikog Balkana kao terena za ispoljavanje zastrašujućih etničkih strasti i užasnih iracionalnih ratova, dok post-nacionalni liberalno-demokratski svijet u svojoj uzvišenosti konflikte rješava kompromisom i međusobnim poštovanjem. Naravno, u ovom se slučaju rasizam pripisuje isključivo Balkanu, dok evropska liberalno-demokratska percepcija zauzima udobno mjesto neutralnog i dobrodušnog posmatrača, opravdano zgroženog onim šta se dešava *tamo dolje*.[28]

Žižekovim kritikama pridružuje se i Mitja Velikonja, izjednačavajući evrocentrični pristup evropeizaciji sa kolonijalizmom novog doba. Poput evropeizacije, i kolonijalizam se predstavlja kao altruistična misija koja za cilj ima kultivizaciju, evropeizaciju i spas od varvarizma. Čini se da Zapadni Balkan danas igra ulogu nekadašnjeg *Orijenta,* lokalca koji je željan evropske pažnje i rekonstrukcije. Ovo je bukvalan prikaz tipično kolonijalne situacije koja podrazumijeva evropeizaciju preostalih neevropljana, procesa čiji je ključni momenat *magičan* kontakt neevropljana sa Evropom. Velikonja smatra da je za ovakvo stanje stvari neprimjereno kritikovati samo arogantnog kolonizatora, primjerenije je fokusirati se na poslušne kolonizovane nacije koje slijepo prate diskurs novog vladara. Velikonja je takođe skrenuo pažnju na jako važnu činjenicu, da je evrocentrični diskurs u svojoj degradaciji Zapadnog Balkana zaboravio strane širegistorijskog konteksta starog kontinenta na koje on nije ponosan. Isključivanje istorijskog perioda koji su obilježile podjele i isključivanja unutar same Evrope, za posljedicu ima izazov za konstantnim ponavljanjem evrocentrične paradigme.[29] Na ovom mjestu nameće se pitanje da li je možda u ovom slučaju identifikacija EU sa Zapadnim Balkanom, njenim varvarskim *drugim,* ključ za prevazilaženje prepreka u kontekstu evropeizacije regiona? Čini se da ipak evropski diskurs izbjegava ovu vrstu identfikacije, pravdajući svoje ponašanje tezom o statičnosti balkanskog identiteta.

Istorijski posmatrano, balkanski identitet je daleko od statičnog, budući da je prošao kroz niz transformacija u težnji da odgovori istorijskim izazovima i promjenljivoj strukturi međunarodnog sistema. Kako se mijenjao balkanski identitet tako su se mijenjale i percepcije o Balkanskom regionu. Najslikovitiji primjer ovakih promjena percepcije jesu dvije slike: slika Balkana za vrijeme Jugoslavije koju je obilježilo liderstvo predsjednika Josipa Broza Tita i slika regiona koja se prikazala prilikom raspada ove zajedničke države. Razbijanje stereotipa o Balkanu uslijedilo je za vrijeme Titove Jugoslavije koja je

[28] Slavoj Zizek, *The Fragile Absolute or, Why is the Christian legacy worth fighting for?,* Verso, London, 2000, 5.

[29] Mitja Velikonja, *Eurosis: A Critique of the New Eurocentrism*, Peace Institute, Ljubljana, 2005, p. 103–104.

bila relativno liberalna država, svakako prozapadnije orijentisana u odnosu na države Istočne Evrope. Takođe, uloga koju je Jugoslavija odigrala u Pokretu nesvrstanih značajno je doprinijela razvoju pozitivnih percepcija o Balkanu. Međutim, krvavi raspad zajedničke države bio je okidač koji je pokrenuo vraćanje vijesti o *nerazumljivim varvarima* na dnevni red međunarodne zajednice. Činjenica je da je u ovom periodu identitetska politika u regionu bila obilježena fanatičnim nacionalizmom i snažnim neprijateljstvom. Još značajnije, u ovom momentu dolazi i do izgradnje neke vrste *balkanskog kompleksa,* pa ne iznenađuje ni tendencija čak i balkanskih država da se prije odreknu balkanskog nasljeđa nego da ga javno prihvate.[30] Tako su balkanski narodi iz jugoslovenskog identiteta krenuli prema evropskom, da bi se na tom putu sreli sa degradiranom slikom balkanskog *drugog*, zbog čega su sve jače grlili nacionalni identitet. Može se reći da se kriza jugoslovenskog identiteta odigravala u košmaru ideološko-političkih i kulturno-geografskih nedoumica vezanih za pripadnost Balkanaca Evropi. Milica Bakić Hayden nedvosmisleno je ukazala na besmislenost ovakvih dilema, ističući da je Balkansko poluostrvo koliko u geografskoj toliko i u kulturnoj stvarnosti dio evropskog kontinenta i da balkanski narodi (iako specifični) i dalje jesu dio priče koja se zove *evropsko kulturno nasljeđe*.[31]

Identitetske transformacije na Balkanu potvrda su konstruktivističke tvrdnje da državni identitet *ne pada sa neba*, već je oblikovan okolnostima na međunarodnom i nacionalnom nivou. Država je socijalni akter, pa stoga svoj identitet kreira i rekreira u odnosu na interakciju sa različitim nacionalnim i međunarodnim socijalnim strukturama. Prema konstruktivističkoj percepciji identitet nikada nije statičan, po prirodi je dinamičan i promjenljiv. Iako se identitet može promijeniti sistemskom interakcijom aktera, konstruktivisti su upozorili da kada se određene *identitetske predstave* institucionaliziju, promjena njihove logike postaje izuzetno težak zadatak.[32] Na ovaj način konstruktivistički pristup obezvrijeđuje evropske tvrdnje o statičnosti balkanskog identiteta kao glavne prepreke evropeizaciji regiona i upozorava na nužnost interakcije radi promjene *predstava* o *drugom* prije njihove institucionalizacije. Stoga se kao rješenje prikazuje potreba da EU, prevazilazeći determinaciju Zapadnog Balkana kao *drugog,* priđe državama regiona bez stereotipnih ograničenja i ispuni obećanja o pridruživanju evropskoj porodici. Na ovaj način evropeizacija, kao suštinski važan proces za kreiranje evropskog identiteta, mehanizmom političke i institucionalne transformacije uticala

[30] Tom Gallagher, "To Be Or Not To Be Balkan: Romania's Quest for Self-Definition", *Daedalus,* Vol. 126, No. 3, p. 69.

[31] Milica Bakic-Hayden, *Varijacije na temu „Balkan",* Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2006, 25.

[32] Alexander Wendt, "Anarchy is what States Make of it: The Social Construction of Power Politics", *International Organization,* Vol. 46, No. 2, pp. 391–425, p. 423.

bi na promjenu prakse država Zapadnog Balkana. Prema konstruktivistima, promjena prakse je prvi korak u procesu promjene identiteta, budući da nužno povlači transformaciju predstava i shvatanja sopstva.[33] U praksi, evropske tvrdnje o statičnosti identiteta balkanskih država obezvrijedilo je i njihovo prilagođavanje odrednici *Zapadni Balkan* koji je konstrukt evropske politike. Tanja Petrović naglašava da je pojam *Zapadni Balkan* intrinsično povezan sa procesom evropeizacije u smislu njegove pripreme za članstvo u EU. Ovako formulisano značenje termina samo po sebi sugeriše da obuhvata isključivo države regiona koje još uvijek nijesu članice evropske porodice. Onog trenutka kada neka od ovih država dobije punopravno članstvo u EU prestaje biti dio *Zapadnog Balkana,* a politički termin *Zapadni Balkan* nestaće u trenutku kada se sve države na koje se odnosi pridruže EU.[34]

Balkanske države su navikle da se nose sa teretom *grijeha* prošlosti, koji Evropa ni političkom ni kulturnom retorikom nije olakšavala. Balkanske države navikle su i da se nose sa nesporazumima zasnovanim na identitetskoj osnovi, iako se može reći da nijedan vrijednosno orijentisan koncept nije imao ni približno zapaljive rezultate u regionu. Evropa opet ne samo da nije olakšavala nego nije ni razumjela identitetske politike. Blokada pristupnih pregovora sa Sjevernom Makedonijom i Albanijom pokazuje da evropska politika i dalje ne razumije region u kojem se još 1991. pompeznom najavom *da je kucnuo čas Evrope* pojavila kao najznačajniji međunarodni akter.[35] Evropa nije razumjela da je uticaj tri glavna faktora, koja su je ne tako davne 1991. dovela na Zapadni Balkan, danas ne samo prisutan već i pojačan. Evropa nije razumjela da okretanje leđa Sjevernoj Makedoniji i Albaniji nije samo pokazatelj ponovnog otuđivanja regiona već može imati i dublje posljedice u kontekstu budućih kretanja unutrašnjih politika država Zapadnog Balkana. Preciznije, na lokalnom nivou evropska politika otuđivanja može rezultirati manipulacijom i iskorišćavanjem evropskog projekta u cilju ostvarivanja ciljeva političkih elita. U ovom kontekstu Florijan Biber, analizirajući rast autoritarizma na Zapadnom Balkanu i ravnodušnost EU prema ovom trendu, u imaginarnom pismu preporuka neimenovanom balkanskom autokrati savjetuje da, u cilju dugoročne vladavine, evropski projekat zamagli koristeći se dvosmislenostima. Dodaje da danas biti previše evropski orijentisan sve više liči na borbu za onoga ko vas ne želi, pa je korisno povremeno i baciti sumnju na

[33] Ibid. 421.

[34] Tanja Petrović, "Introduction: Europeanization and the Balkans" in: Tanja Petrović (ed.), *Mirroring Europe Ideas of Europe and Europeanization in Balkan Societies,* Brill, Leiden, 2014, pp. 3–20, p. 4.

[35] Jacques Rupnik, "The Balkans as a European question" in: Jacques Rupnik (ed.), *The Western Balkans and the EU: 'the hour of Europe'*, Institute for Security Studies European Union, Paris, 2011, pp. 17–31, p. 18.

EU.[36] Svakako da Biber nije usamljen u ovim upozorenjima, i Orlanda Obad je skrenula pažnju na činjenicu da su ideje o evropeizaciji nerijetko *otete* od strane lokalnih političkih elita i stavljene u službu nacionalizma.[37]

Umjesto zaključka

Preduslov za uspješnu evropeizaciju Zapadnog Balkana jeste isključivanje analize regiona kroz evropsku percepciju *drugog*. Evropska paradigma koja podrazumijeva definisanje *sopstva* u odnosu na ili protiv *drugosti*, ne samo da pogoršava odnose između EU i Zapadnog Balkana već podriva i proces stvaranja evropskog identiteta u regionu. Naime, proces evropeizacije se ne može ostvariti u punom kapacitetu sve dok se zasniva na pristupu koji degradira balkanski, a simultano podvlači superiornost evropskog identiteta. Vrijednost konstruktivističkog pristupa, primijenjenog u ovoj analizi, ogleda se u definisanju kolektivnog identiteta kao identifikacije ili uklanjanja razlika između pojmova *sopstva* i *drugosti*. Konstruktivisti govore o identifikaciji kao kognitivnom procesu u kojem razlikovanje *sopstva* i *drugosti* postaje zamućeno i postepeno prevaziđeno. Međutim, važno je naglasiti da je identifikacija obično usko vezana za određenu problematiku (oblast), rijetko je potpuna i po pravilu podrazumijeva širenje granica *sopstva* u cilju uključivanja *drugosti*.[38] Budući da svaki akter ima nekoliko identiteta povezanih sa institucionalnim ulogama, stvaranje kolektivnog identiteta u određenoj oblasti ne podriva postojanje ostalih identitetskih tipova. To znači da je moguće da neko bude istovremeno Crnogorac i Evropljanin, jer kolektivni (evropski) ne absorbuje nacionalni (crnogorski) identitet. Kada se konstruktivistička analiza primijeni na proces evropeizacije, dolazi se do zaključka da ni punopravno članstvo u EU samo po sebi ne podrazumijeva ukidanje, gušenje ili nužnu transformaciju nacionalih identiteta država Zapadnog Balkana u jedinstven evropski identitet.

Konstruktivistički pristup naglašava da je identitet promjenljiva kategorija koja se zasniva na principu heterogenosti. EU je nadnacionalna unija koja uključuje različite nacionalne identitete. Iz tog razloga evropski identitet ne bi trebalo da se temelji na homogenim vrijednostima koje isključuju *drugo* i *drugačije* i na taj način svoju raznovrsnost svede na jednolično iskustvo. Kao što je primijetio Nojman (Iver B. Neumann), u mjeri u kojoj je evropski identitet vezan

---

[36] Florian Bieber, *The Rise of Authoritarianism in the Western Balkans*, Palgrave Macmillan, London, 2019, p. xvii-x.

[37] Orlanda Obad, "On the Privilege of the Peripheral Point of View: A Beginner's Guide to the Study and Practice of Balkanism" in: Tanja Petrović (ed.), *Mirroring Europe Ideas of Europe and Europeanization in Balkan Societies*, Brill, Leiden, 2014, pp. 20–39, p. 30–34.

[38] Alexander Wendt, *Social Theory of International Politics*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999, p. 229.

za postojanje *drugog* on će odigrati konstitutivnu ulogu u daljem razvoju EU. Ovo saznanje, odnosno otkrivanje postojanja *drugog,* može ukloniti bespotrebne vrijednosnoorijentisane prepreke u odnosima između evropskih i neevropskih naroda. Od važnosti je imati na umu da, koliko god kulturološke razlike i bile stvarne, *drugi* je istorijski proizvoljan izum jer u bilo kom trenutku bilo ko može igrati njegovu ulogu.[39]

Posmatrano sa stanovišta Zapadnog Balkana, Maria Todorova primijetila je da Evropa nije proizvela samo rasizam nego i antirasizam, antisemitizam i njegovo odbacivanje, ali proizvela je *balkanski varvarizam* i balkanizaciju, a da još uvijek nije pokazala rezultate u određivanju njihovih antonima.[40] Iz tog razloga države Zapadnog Balkana moraju jasno razlikovati pripadništvo Evropi od pripadništva EU i osloboditi se *balkanskog kompleksa* koji je ništa drugo do konstrukt evropske politike. Ovom vrstom direktnog angažovanja države regiona će pokrenuti proces formulisanja antonima *balkanskom varvarizmu* koji dominira evropskim diskursom i staviće do znanja da pridruživanje EU ne shvataju kao *priliku za pokajanje* grijeha balkanske prošlosti. Na taj način mogu se stvoriti uslovi za socijalnu interakciju dva aktera na jednakim osnovama, interakciju koja neće prećutkivati evropsku superiornost i interakciju koja će rezultirati promjenom evropskih stereotipa o Balkanu.

Literatura

Monografije

Bakic-Hayden, Milica, *Varijacije na temu „Balkan",* Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2006.

Bieber, Florian, *The Rise of Authoritarianism in the Western Balkans*, Palgrave Macmillan, London, 2019.

Borg, Stefan, *European Integration and the Problem of the State A Critique of the Bordering of Europe*, Palgrave Macmillan, London, 2015.

Castells, Manuel, *The Power of Identity*, Blackwell Publishing, United Kingdom, 2010.

Foucault, Michel, *Madness and Civilisation: A History of Insanity in the Age of Reason*, Random House, USA, 1965.

Haas, Ernst B., *The Uniting of Europe*, Stanford University Press, Stanford, 1958.

Jezernik, Božidar, *Divlja Evropa: Balkan u očima putnika sa Zapada*, Biblioteka XX Vek, Beograd, 2007, s. 24.

Lévi-Strauss, Claude, *Myth and Meaning*, Routledge, London, 1978.

Neumann, Iver B., *Uses of the Other. "The East" in European Identity Formation,* University of Minnesota Press Minneapolis, 1999.

[39] Iver B. Neumann, Uses of the Other. "The East" in European Identity Formation, University of Minnesota Press Minneapolis, 1999, p. 41.

[40] Maria Todorova, *Imagining the Balkans*, Oxford University Press, Oxford, 2009, p. 189.

Todorova, Maria, *Imagining the Balkans*, Oxford University Press, Oxford, 2009.
Velikonja, Mitja, *Eurosis: A Critique of the New Eurocentrism*, Peace Institute, Ljubljana, 2005.
Wendt, Alexander, *Social Theory of International Politics*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999.
Zielonka, Jan, *Europe as Empire: The Nature of the Enlarged European Union*, Oxford University Press, Oxford, 2006.
Zizek, Slavoj, *The Fragile Absolute or, Why is the Christian legacy worth fighting for?,* Verso, London, 2000.

Tekstovi u zbornicima

Bélanger, Marie-Eve, "Europeanization as a Foundation of the European Construction" in: Ramona Coman, Thomas Kostera and Luca Tomini (ed.), *Europeanization and European Integration From Incremental to Structural Change,* Palgrave Macmillan, London, 2014, pp. 29–50.
Hirschhausen U. v., Conway, K. K. Patel Martin, "Europeanization in History: An Introduction" in: Kiran Klaus Patel (ed.), *Europeanization in the Twentieth Century: Historical Approaches*, Palgrave Macmillan, London, 2010, pp. 1–19.
Kassim, Hussein, "The National Co-Ordination of EU Policy: Conforting the Challenge" in: Hussein Kassim, B. Guy Peters and Vincent Wright (ed.), *The National Co-Ordination of EU Policy The Domestic Level*, Oxford University Press, New York, 2000, pp. 235–235.
Obad, Orlanda, "On the Privilege of the Peripheral Point of View: A Beginner's Guide to the Study and Practice of Balkanism" in: Tanja Petrović (ed.), *Mirroring Europe Ideas of Europe and Europeanization in Balkan Societies*, Brill, Leiden, 2014, pp. 20–39.
Petrović, Tanja "Introduction: Europeanization and the Balkans" in: Tanja Petrović (ed.), *Mirroring Europe Ideas of Europe and Europeanization in Balkan Societies,* Brill, Leiden, 2014, pp. 3–20.
Plamenatz, John, "Two Types of Nationalism" in: Eugene Kamenka (ed.), *Nationalism: The nature and evolution of idea,* Australian National University Press, Canberra, 1973, pp. 22–38.
Rupnik, Jacques, "The Balkans as a European question" in: Jacques Rupnik (ed.), *The Western Balkans and the EU: 'the hour of Europe'*, Institute for Security Studies European Union, Paris, 2011, pp. 17–31.

Tekstovi u načnim časopisima

Chopin, Thierry, "Europe and the identity challenge: who are 'we'", *European Issues,* No. 466, 19th March 2018, pp. 1–6.
Diez, Thomas, "Not Quite 'Sui Generis' Enough: Interrogating European values", *European Societies*, Vol. 14, No. 4, pp. 522–539.
Eriksen, Monika, "Europeanization of the Balkans within an Identity-Based Framework", *Politeja,* No. 37, pp. 193–208.
Flockhart, Trine, "The Europeanization Of Europe: The Transfer Of Norms To Europe, In Europe And From Europe", *Danish Institute for International Studies Working Paper*, No. 2008/7.
Gallagher, Tom, "To Be Or Not To Be Balkan: Romania's Quest for Self-Definition", *Daedalus,* Vol. 126, No. 3, pp. 63–83.
Gellner, Ernest, Ernest Gellner's reply: 'Do nations have navels?', *Nations and Nationalism*, Vol. 2, No. 3, pp. 366–370.
Hoffmann, Stanley, "Europe's Identity Crisis: Between the Past and America", *Daedalus,* Vol. 93, No. 4, pp. 1244–1297.

Howell, Kerry, *Developing Conceptualizations of Europeanization and European Integration: Mixing Methodologies*, ESRC Seminar Series / UACES Study Group on the Europeanization of British Politics, 2002.
Joseph H. H. Weiler, "A Christian Europe? Europe and Christianity: rules of commitment", *European View*, Vol. 6, No. 1, pp. 143–150.
Simić, Predrag, "Balkans and Balkanisation: Western Perceptions of the Balkans in the Carnegie Commission's Reports on the Balkan Wars from 1914 to 1996", *Perceptions*, Vol. XVIII, No. 2, pp. 113–134.
Todorova, Maria, "The Balkans: From Discovery to Invention", *Slavic Review,* Vol. 53, No. 2, pp. 453–482.
Wendt, Alexander, "Anarchy is what States Make of it: The Social Construction of Power Politics", *International Organization,* Vol. 46, No. 2, pp. 391–425.

Izvori sa interneta

Matamoros, Cristina Abellan, Could delays to Balkan enlargement undermine the EU?, https://www.euronews.com/2019/08/11/could-delays-to-balkan-enlargement-undermine-the-eu, (05. 12. 2019).

Sajma Ademović

Identity as a Basis for Europeanization of the Western Balkans

In the widest sense of the word, Europeanization portrays complex interaction between European Union (EU) and nation-state. The complexity of this process is reflected in its dual nature. Europeanization has been traditionally identified as a political and economic transformation, while value-based dimension of this process related to European identity has been undermined. This analysis focuses on explaining the concept of Europeanization in order to reveal the Eurocentric paradigm which is dominant in EU-Western Balkans relations. Paradoxically, Eurocentric tendency to brand the Western Balkans as *"other", "non-European"* and *"inferior"* will prove to be an essential obstacle to an effective Europeanization of the region. The theoretical solution to overcoming the above-mentioned problem is based on the most important postulates of the constructivist approach such as: identity change, social interaction, mechanisms of involving the constructed *"other"* and the importance of identifying *"self"* with the *"other"*.

Key words: identity, Europeanization, European integration, Western Balkans, EU, constructivism

Nikola B. Šaranović*

UDK 342.534:061.1EU"2018"

Religijski akteri i političko akterstvo: izbori za Evropski parlament 2019. godine

Tema ovog rada je aktivizam religijskih aktera na nivou Evropske unije, a u kontekstu izbora za Evropski parlament, održanih 5. maja 2019. godine. U njemu su predstavljeni dokumenti Komisije biskupskih konferencija Evropske unije (Commission of Bishops Conferences of the European Union — COMECE) i Konferencije evropskih crkava (Conference of European Churches — CEC), objavljenih u povodu održavanja navedenih izbora. Riječ je o dokumentima „Obnova zajednice u Evropi" (COMECE) i „Evropa: njena naša budućnost" (CEC), u kojima su dva vodeća religijska aktera na unijskom nivou iznijeli svoje poglede na evropske izbore i njihovu važnost za budućnost evropskog kontinenta. Navedena dokumenta i kroz njih COMECE i CEC uzimaju se kao studija slučaja za politički aktivizam religijskih aktera i sagledavaju u svijetlu principa učesničke (participativne) demokratije, koji se sa principom predstavničke (reprezentativne) demokratije ukrstio upravo na izborima za Evropski parlament.

Ključne riječi: Evropska unija, COMECE, CEC, religijski akteri, politički aktivizam, evropski izbori, učesnička demokratija, predstavnička demokratija

Uvod

Religijski akteri i političko akterstvo: da li su to dvije sintagme u oksimoronu, u kojem sastavni veznik „i" treba zamijeniti rastavnim veznikom „ili", kako bi se dobio opozitni odnos, uklopljen u binarnu paradigmu „religijsko-sekularno", postavljajući tako pred religijske aktere jednostavan, a zapravo uprošćen izbor — ili vjera ili politika?

Iako je riječ o pojmovima koji označavaju dvije različite pojave („religijski akteri" i „političko akterstvo"), prilog za odgovor na postavljeno pitanje može se naći u aktivnostima dva vodeća religijska aktera na nivou Evropske unije — Komisije biskupskih konferencija Evropske unije (Commission of Bishops Conferences of the European Union — COMECE) i Konferencije evropskih crkava (Conference of European Churches — CEC), upravo povodom prvoklasnog političkog događaja — izbora za Evropski parlament 2019. godine. Naime, COMECE i CEC, partnerske organizacije koje predstavljaju Rimokatoličku, protestantske i pravoslavne crkve na unijskom nivou,

* Konzorcijum za religijsko-istraživačku djelatnost, nisha@t-com.me

objavile su dva dokumenta: „Obnova zajednice u Evropi“[1] (COMECE) i „Evropa: njena naša budućnost“[2] (CEC).

Taj događaj je bio dvostruka tačka susreta: s jedne strane vjere i politike, a s druge strane — principa predstavničke i učesničke demokratije.

Predstavnička i učesnička demokratija

Navedenim principima posvećeni su članovi 10. i 11. Ugovora o Evropskoj uniji. Članom 10. je određeno da će funkcionisanje Evropske unije biti zasnovano na predstavničkoj demokratiji, odnosno da su građani neposredno predstavljeni na unijskom nivou u Evropskom parlamentu, a države članice su predstavljene u Savjetu Evropske unije.

Kao dopunski, ne i jednak principu predstavničke (reprezentativne) demokratije, članom 11. ovaploćen je princip učesničke (participativne) demokratije: „1. Institucije na prikladan način pružaju građanima i predstavničkim udruženjima mogućnost da javno iznose i razmjenjuju stavove u svim oblastima djelovanja Unije. 2. Institucije održavaju otvoren, transparentan i redovan dijalog sa predstavničkim udruženjima i civilnim društvom. 3. Evropska komisija obavlja široke konsultacije sa zainteresovanim stranama u cilju obezbjeđenja usklađenosti i transparentnosti djelovanja Unije. 4. Najmanje jedan milion građana Unije, državljana značajnog broja država članica, mogu pokrenuti inicijativu kojom pozivaju Evropsku komisiju da, u okviru svojih nadležnosti, podnese odgovarajući predlog o pitanjima za koja građani smatraju da je radi sprovođenja ugovora potreban pravni akt Unije. Postupci i uslovi koji su potrebni za takvu inicijativu građana utvrđuju se u skladu sa članom 24. stav 1. Ugovora o funkcionisanju Evropske unije.“

Položaj, pak, religijskih aktera u procedurama učesničke demokratije, preciznije je određen članom 17. Ugovora o funkcionisanju Evropske unije, koji glasi: „1. Unija poštuje i ne dovodi u pitanje status koji u skladu sa domaćim pravom imaju crkve i vjerska udruženja ili zajednice u državama članicama. 2. Unija jednako poštuje status koji u skladu sa domaćim pravom, imaju filozofske i nekonfesionalne organizacije. 3. Priznajući njihov identitet i poseban doprinos, Unija vodi otvoren, transparentan i redovan dijalog sa ovim crkvama i organizacijama.“ Navedeni član je rezultat inicijative „Duša za Evropu“, koju je ranih devedesetih godina prošlog vijeka pokrenuo tadašnji predsjednik Evropske komisije Žak Delor.[3]

---

1 http://www.comece.eu/dl/qqoNJKJKKMNNJqx4KJK/2019–02–12_Election_Statement.pdf

2 http://www.ceceurope.org/wp-content/uploads/2019/03/CEC_eu-election_EN_8.pdf

3 Vidi: N. Šaranović, „O jednoj inicijativi: 'Duša za Evropu' između norme i stvarnosti“, u: *Humanističke studije 1/2015,* Univerzitet Donja Gorica, Podgorica, 2015, str. 183–192.

Religijski akteri

Na osnovu navedenog člana, u dijalogu sa institucijama Evropske unije učestvuje mnoštvo religijskih aktera, među kojima se po kapacitetima, organizovanosti, metodologiji rada i realnoj snazi uticaja izdvajaju autori dokumenata „Obnova zajednice u Evropi" i „Evropa: njena naša budućnost".

Komisija biskupskih konferencija

Komisija biskupskih konferencija Evropske zajednice (COMECE; latinski: Commissione Episcopatum Communitatis Europensis) međunarodno je okupljanje biskupa koje je delegiralo 27 katoličkih biskupskih konferencija, osnovano 1980. godine kao instrument povezivanja između biskupskih konferencija i Evropske zajednice, čiji je cilj praćenje i analiza političkog procesa na evropskom nivou, informisanje i podizanje svijesti unutar Rimokatoličke crkve o razvoju evropske politike i zakonodavstva, promocija socijalne nauke Rimokatoličke crkve o izazovima sa kojima se ujedinjena Evropa suočava i održavanje redovnog dijaloga s evropskim institucijama.[4] COMECE ima Skupštinu, Stalni odbor i Sekretarijat sa sjedištem u Briselu, u kojem je angažovano 11 savjetnika.[5]

Shodno kanonskom pravu Rimokatoličke crkve, COMECE ima stastus javno-pravnog lica, kolegijalnog *universitates personarum*.[6] Codex Iuris Canonici sadrži osnovu za njegovo osnivanje kroz propisivanje: „odnosi između biskupskih konferencija, posebno susjednih, treba da budu unaprijeđeni u cilju promocije i zaštite većeg dobra".[7]

Kako je kanonskim pravom predviđeno da kanonska pravna lica mogu steći građanskopravni subjektivitet, radi djelovanja u građanskom poretku[8], COMECE je, odnosno njegov sekretarijat u Briselu, registrovan u skladu sa zakonodavstvom Kraljevine Belgije kao međunarodna organizacija bez lukrativnog cilja (International Organization without Lucrative Purpose — Association Internationale Sans But Lucratif - AISBL). Kao takav, COMECE, tj. njegov sekretarijat, registrovan je u Registru transparentnosti (Transparency Register) EU, u odjeljku V, koji obuhvata organizacije koje predstavljaju crkve i vjerske zajednice.[9]

Konferencija evropskih crkava

Konferencija evropskih crkava (CEC-KEK) okuplja protestantske i pravoslavne crkve Evrope. Rudimentarni oblik ovog saveza, njegov

---

4 www.comece.org
5 Ibidem
6 Codex Iuris Canonici, 115–116.
7 Ibidem, 495.
8 A. Gauthier, *Juridical Persons in the Code of Canon Law* u *Studia Canonica* 25, Saint Paul University, Otawa, 2001, 1991, str. 85.
9 http://ec.europa.eu/transparencyregister/public/consultation/reportControllerPager.do?action=search&categories=44&

začetak, može se naći u periodu hladnog rata. Fragmentiranoj i podijeljenoj Evropi bilo je potrebno da prevaziđe politički razdor i posveti se iznova ljudima pocijepanim Drugim svjetskim ratom. U to vrijeme, mala grupa vjerskih lidera iz Istočne i Zapadne Evrope počela je da razmatra mogućnost približavanja crkava iz evropskih zemalja razdvojenih različitim, čak suprotstavljenim, političkim, ekonomskim i socijalnim sistemima. Njihov cilj je bio da omoguće da crkve Evrope postanu instrumenti mira i razumijevanja. Pripireme su počele 1953, i u januaru 1959. godine, u danskom gradu Niborgu, održana je Prva skupština Konferencije, kojoj su prisustvovali predstavnici preko 50 evropskih crkava. U istom gradu održane su i Druga (1960) i Treća (1962) skupština. Na Četvrtoj skupštini, održanoj simbolično na brodu, na moru, u međunarodnim vodama, čime je iskazana potreba za prostorom bez granica, 8. oktobra 1964. godine usvojen je prvi Ustav Konferencije. To je bio važan korak u prerastanju labave asocijacije crkava u njihovu Konferenciju.

Danas, Konferencija evropskih crkava broji preko 120 članica iz preko 30 evropskih zemalja.[10] Interesantno je da je KEK upisan u registar transparentnosti kao nevladina organizacija, na uže „nevladine organizacije, platforme i slično". CEC u belgijskom pravnom poretku takođe uživa status međunarodne organizacije bez lukrativnog cilja.

Političko akterstvo

COMECE i CEC predstavljaju dva motora koji pokreću crkve i vjerske zajednice u dijalogu sa institucijama EU. U Registru transparentnosti trenutno je upisano 54 registrovanih. Registar se ne odnosi na crkve, već na njihova predstavništva ili pravna tijela, kancelarije i mreže za predstavljanje pred evropskim institucijama, kao i na njihova udruženja[11]. Interesantno je da u dijalogu učestvuju subjekti koji nijesu upisani u EU registar transparentnosti, a ne učestvuju neke organizacije koje su upisane u ovaj registar. Takođe je interesantno da ima subjekata čije sjedište nije u Briselu, a nekih čije sjedište nije čak ni u državi članici EU, pa čak ni na evropskom kontinentu.

Njihova dokumenta povodom izbora za Evropski parlament samo su ilustracija cijelog korpusa aktivnosti u okviru ovog dijaloga, od dijaloških seminara sa Evropskom komisijom, diskusija i skupova u Evropskom parlamentu, do polugodišnjih sastanaka sa predstavnicima država koje predsjedavaju Savjetom EU, zaključno sa redovnim godišnjim sastancima na najvišem političkom nivou u EU.

---

[10] www.ceceurope.org

[11] Čl. 11. Sporazuma između Evropskog parlamenta i Evropske komisije o uspostavljanju registra transparentnosti za organizacije i samozaposlene pojedince koji su uključeni u kreiranje i sprovođenje politike EU, SL L 191/29

„Obnova zajednice u Evropi"

Riječ je o izjavi biskupa povodom izbora na kojima će „evropski građani biti odgovorni za izbor novih članova Evropskog parlamenta", što će „usloviti političke odluke koje će uticati na naš svakodnevni život u sljedećih pet godina." Uz podsjećanje da je Rimokatolička crkva „dio evropske građevine već više od dva milenijuma", biskupi ističu da je stupanje na snagu Lisabonskog ugovora prije deset godina „otvorilo niz novih mogućnosti", ali da danas, „suočavajući se s mnogim nesigurnostima, trenutno raspoloženje izgleda manje optimistično". Oni smatraju da evropski izbori 2019. godine „dolaze u pravom trenutku da se donesu politički izbori koji će podsticati obnovljeno bratstvo među ljudima, ponovno pokretanje evropskog projekta."

Konstatuju da „EU nije savršena i vjerovatno joj treba novi narativ o nadi". Za izbornu raspravu smatraju da „treba da se uredi na politike EU, kao i na sposobnost kandidata da ih razrade i primijene". Kandidate treba da krasi „integritet, kompetentnost, vođstvo i predanost opštem dobru". Birači se upućuju na vrijednovanje kandidata u svijetlu „opcija koje odražavaju novi hrišćanski humanizam", odnosno koje služe i oblikuju temeljna ljudska prava".

Biskupi odgovaraju i na pitanje: Šta znači biti Evropljanin? „Evropa se ponekad doživljava kao daleka i samozatajna. Kao evropski građani moramo poduzeti korak i preuzeti odgovornost u davanju konkretnog značenja za 'jedinstvo u različitosti'. Jedinstvo u različitosti podrazumijeva zajednička pravila koja uzimaju u obzir legitimnu zaštitu i promociju sloboda putem demokratskih praksi koje ukazuju na odgovornost, transparentnost i pravednu primjenu vladavine prava. Evropske javne vlasti ne bi trebalo posmatrati kao nametanje jednostranih odluka izvan, već kao favorizaciju ličnog i kolektivnog angažmana svih građana u istinskom, kreativnom i dijalogu u poštovanju." Naglašavaju da EU mora ponovo otkriti svoj zajednički identitet, da bi mogla odgovoriti izazovima sa kojima se suočava, kao i „ojačati solidarnost u obnovi društvenih veza koje postoje u i među zemljama i narodima". Ističu da nam je potrebna EU koja štiti porodice, najugroženije, kulture.

Biskupi se u Izjavi dotiču i konkretnih izazova, koji se tiču digitalizacije, migracija, porodice i životne sredine. Digitalizaciju označavaju ne samo kao krizu, već i kao mutaciju, u kojoj je potrebno vratiti kontrolu nad našim životima. Pozivaju na dodatno jačanje dijaloga na osnovu člana 17. „kreativnošću, predanošću i poštovanjem institucija EU". Za biskupe je važno sačuvati „centralnu vrijednost ljudske osobe", a politike na nivou EU trebalo bi, po njima, razviti prateći „integrisani ljudski razvoj osoba, porodica i zajednica", pri čemu upozoravaju na problem nataliteta. Ukazuju na to da je dobrobit porodice povezana sa Unijom koja podstiče socijalnu ekonomiju. Zajedničko dobro smatraju većim od dobra Evrope i u tom smislu pozivaju na solidarnost prema migrantima, ali i na brigu o životnoj sredini i održivom razvoju, koji se ne mogu ograničiti na granice EU, koja

treba da bude jaka na međunarodnom planu, što je potrebno „za promociju i zaštitu ljudskih prava u svim oblastima i za solidan doprinos EU-a kao višestranog aktera miru i ekonomskoj pravdi".

Evropa. Njena naša budućnost

U dokumentu Crkvena akcija 2019, pod naslovom „Evropa — njena naša budućnost", Konferencija evropskih crkava postavlja niz pitanja u kontekstu izbora za Evropski parlament. Ta pitanja predstavljaju svojevrsna mjerila za određivanje preferencija kandidatima za poslanike u Evropskom parlamentu: Kako će EU jačati ideal zajedničkih vrijednosti, imajući u vidu odluku jedne države članice da napusti EU? Kako će EU ojačati svoju posvećenost zajedničkom dobru? Kako će EU odgovoriti na izazove rastućeg populizma i političkog ekstremizma? Kako će se odnijeti prema onima kojima treba pomoć, zaštita i podrška? Kako naći mogućnost za migrante i praznine na tržištu rada? Kako promovisati solidarnost i politike vezane za migrante? Kako implementirati stub socijalnih prava? Kako se boriti sa socijalnom nejednakošću? Kako zaštititi privatnost i porodično vrijeme od digitalizacije i fleksibilnog radnog vremena? Kako će EU sniziti gasove u skladu sa Pariskim ugovorom? Kako će se odnijeti prema žrtvama klimatskih promjena? Kako implementi ciljeve održivog razvoja?

Oksimoron ili sinteza?

Uprkos unutrašnjim razlikama i tenzijama u religijskom korpusu Evrope, na primjeru navedenih dokumenata više su nego očigledni zajednički imenitelji u djelovanju COMECE i CEC. Prvi i osnovni među njima je aksiološkog karaktera: promocija i zaštita vrijednosti na kojima je utemeljena EU — ljudskog dostojanstva, slobode, demokratije, jednakosti, vladavine prava i ljudskih prava, uključujući i prava pripadnika manjina, odnosno pluralizma, nediskriminacije, tolerancije, pravde, solidarnosti i jednakosti između muškaraca i žena.[12] Drugi zajednički imenitelj mogao bi biti označen *teleološkim*: opredijeljenost za ciljeve Evropske unije, a među njima su — unaprjeđenje mira, evropskih vrijednosti i blagostanja svojih naroda, trajni razvoj Evropske unije, visokokonkurentna tržišna socijalna privreda itd.[13] Treći zajednički imenitelj bio bi *funkcionološke* prirode: poštovanje i korišćenje principa funkcionisanja Evropske unije, kao što su principi predstavničke i učesničke demokratije.

U najkraćem, političko akterstvo religijskih aktera motivisano je podrškom „Evropskom projektu". Frederik Bolman u eseju „Politička mobilizacija religijskih organizacija u okviru evropske javne sfere" prepoznaje četiri varijable koje utiču na religijske zajednice da postanu

[12] Član 2. Ugovora o Evropskoj uniji
[13] Član 3. Ugovora o Evropskoj uniji

akteri na nivou EU: 1. Percepcija da se proces političkog odlučivanja tiče interesa opšteg dobra; 2. Percepcija da je razvoj EU u stanju krize; 3. Opšta aspiracija da se postane politički akter. U tom procesu, kako primjećuje Bolman, religijske organizacije kretale su se „sve više i više od svojih vjerskih ideja prema EU kao političkom projektu, prije nego kao misionarskom polju", cijeneći da Evropskom projektu mogu da doprinesu: „pružanjem izvora smisla cijelog projekta, zastupanjem ideja političke i društvene integracije, jačanjem demokratskih principa, motivacijom svojih članova da učestvuju kao aktivni EU građani i tako dalje".[14] Legitimitet za političko akterstvo na nivou EU, na kojem su, kako to definiše Bolman, izgrađeni njihovi „putevi ka Briselu", religijski akteri nalaze u „stvarnim korijenima" evropskih vrijednosti i principa, kao što su subsidijarnost, jedinstvo u različitostima, ideja prosvjetiteljstva, odnosno u doprinosu religijske zajednice, odnosno tradicije, evropskoj istoriji i identitetu, ili Evropi kao zajednici vrijednosti, pri čemu svaka sebi pridaje taj značaj.[15]

Bolman u ovom miljeu razlikuje religije kao tradicionalne institucije i vjerski zasnovane organizacije civilnog društva. One različito doživljavaju političko okruženje: prve za sebe kažu, iako formalno NVO, da su „suvereni sagovornici politike" ili „tradicionalne institucije od društvenog značaja"; druge, koje su i suštinski NVO, smatraju da suština nije u instituciji, već u pomaganju institucijama EU znanjem i korisnim informacijama.[16] Politička mobilizacija ovih organizacija dovela je do njihove adaptacije na „pravila evropske igre" i posljedično do „znatnog stepena izomorfizma unutar organizacionog polja".[17]

S druge strane, EU priznaje da su se nepovrediva i neotuđiva ljudska prava kao što su sloboda, demokratija, jednakost i vladavina prava, razvile kao univerzalne vrijednosti iz kulturnog, vjerskog i humanističkog nasljeđa Evrope.[18] Međutim, kako to navodi Ronan Mek Krea u eseju „Religijski doprinos stvaranju prava i politika u sekularnom političkom poretku", unijsko priznanje ovih vrijednosti proteže se samo na one njihove elemente koji doprinose liberalnim političkim vrijednostima, koje ona vidi kao krajnja politička dobra, koja podupiru njen ustavni poredak, i koje su imale kompleksnu i konfliktnu relaciju sa glavnim evropskim religijskim tradicijama.[19] Prema njego-

---

[14] F. Böllmann, The political mobilisation of religious organizations within the European public sphere u Representing Religion in the European Union: Does God Matter?, Routledge Studies in Religion and Politics, New York, 2013, str. 203–206.

[15] Ibidem

[16] Ibidem, str. 207.

[17] Ibidem

[18] Preambula Ugovora o Evropskoj uniji

[19] R. Mc Crea, Religious contributions to law — and policy-making in a secular political order: the approach of European institutions u Representing Religion in the European Union: Does God Matter, Routledge Studies in Religion and Politics, New York, 2013, str. 218.

vim riječima, ova ravnoteža između religijskih i humanističkih uticaja na javni poredak zahtijeva relativizaciju religijske perspektive[20], religije daju „poseban doprinos", kroz perspektivu koju druge grupe ne mogu da pruže u istom stepenu, u procesu artikulacije evropske javne moralnosti. Mek Krea zaključuje da, iako očigledno religije nijesu jedini izvor morala, niti jedine organizacije kvalifikovane za moralne sudove i izjave, identifikacija njihovog „posebnog doprinosa" uključuje stepen poštovanja prema istorijskoj ulozi religija u pitanjima morala.[21]

Odgovor na pitanje „Oksimoron ili sinteza?" djelimično nam daje Alen Turen u knjizi „Kraj društava". Opisujući (bes)poredak u kojem živimo kao svijet bez dubine, bez svijesti, bez smisla, svijet komunikacija i simulacija, Turen odbija kao neprihvatljivu „radikalnu opoziciju između jednog čisto instrumentalnog svijeta i svijeta ciljeva i vrijednosti". Dok se vladajući nihilizam „nameće pomoću nemoći svih kategorija aktera", Turen smatra da je najvažnije „ponovo otkriti potrebu aktera, onih koji uvode smisao, koji nas pozivaju da se borimo, umjesto da nas potčine neizvjesnostima ekonomije kao što se klanjalo nekada pred gnjevom bogova."[22]

Zaključak

Umjesto oksimoronskog odnosa između pojmova „religijski akteri" i „političko akterstvo", realni odnos između ovih pojava u Evropskoj uniji nameće razumijevanje kojim se prevazilazi paradigma „religijsko-sekularno", kao relikt davno prevaziđene klasične teorije sekularizacije.

Aktivnost COMECE i CEC u vidu dokumenata „Obnova zajednice u Evropi" i „Evropa: njena naša budućnost", a u kontekstu redovnog, otvorenog i transparentnog dijaloga sa institucijama EU, ali i šire, pokazuju međusobnu neisključivost pojmova „religijski akteri" i „političko akterstvo", odnosno njihovu komplementarnost. Ona se najbolje ogleda u ključnoj evropskoj sintezi „Jedinstvo u različitostima", pri čemu se pod različitostima podrazumijevaju svi oni konstitutivni elementi navedeni u Preambuli Ugovora o Evropskoj uniji: kulturno, vjersko i humanističko nasljeđe Evrope.

Konačno: *teologiji* religijskih aktera itekako ima mjesta u *teleologiji* političkog akterstva u Evropskoj uniji.

---

[20] Ibidem, str. 219.

[21] Ibidem, str. 220.

[22] A. Turlan, *Kraj društava*, CID, Podgorica, 2018, str. 333–334.

Literatura

Albert Gauthier, *Juridical Persons in the Code of Canon Law* u *Studia Canonica* 25, Saint Paul University, Otawa, 2001, 1991;
Alen Turlan, *Kraj društava*, CID, Podgorica, 2018;
Friederike Böllmann, *The political mobilisation of religious organizations within the European public sphere* u *Representing Religion in the European Union: Does God Matter*?, Routledge Studies in Religion and Politics, New York, 2013;
N. Šaranović, „O jednoj inicijativi: 'Duša za Evropu' između norme i stvarnosti", u: *Humanističke studije 1/2015,* Univerzitet Donja Gorica, Podgorica, 2015;
Ronan Mc Crea, *Religious contributions to law- and policy-making in a secular political order: the approach of European institutions* u *Representing Religion in the European Union: Does God Matter*, Routledge Studies in Religion and Politics, New York, 2013;

Pravni i kanonsko pravni izvori

Codex Iuris Canonici
Ugovor o Evropskoj uniji
Ugovor o funkcionisanju Evropske unije
Sporazum između Evropskog parlamenta i Evropske komisije o uspostavljanju registra transparentnosti za organizacije i samozaposlene pojedince koji su uključeni u kreiranje i sprovođenje politike EU

Dokumenta:

„Obnova zajedništva u Evropi": http://www.comece.eu/dl/qqoNJKJKKMNNJqx4KJK/2019–02–12_Election_Statement.pdf
„Evropa: njena naša budućnost": http://www.ceceurope.org/wp-content/uploads/2019/03/CEC_eu-election_EN_8.pdf

Ostali izvori:

www.comece.org
www.ceceurope.org
http://ec.europa.eu/transparencyregister/public/consultation/reportControllerPager.do?action=search&categories=44&

Nikola B. Šaranović

Religious Actors and Political Actorship: European Parliament Election 2019

The theme of this paper is the activism of religious actors at the European Union level, in the context of the European Parliament elections held on 5 May 2019. It presents the documents of the Commission of Bishops Conferences of the European Union (COMECE) and the Conference of European Churches (CEC), published on the occasion of the said elections. These are "Rebuilding Community in Europe" of COMECE and "Europe: It's Our Future" of CEC, in which two leading Union-level religious actors presented

their views on the European elections and its relevance to the future of the European continent. These documents and through them COMECE and CEC are taken as a case study for political activism of religious actors and viewed in the light of the principle of participatory democracy, which crossed with the principle of representative democracy precisely in the elections for the European Parliament.

Key words: European Union, COMECE, CEC, religious actors, political activism, European elections, participatory democracy, representative democracy

Luka Nešković*

UDK 27:340.64(4)

Budućnost Evrope i kriza hrišćanskog identiteta**

Kriza savremenog doba, prema Benediktu XVI, uslovljena je diktaturom relativizma koja podozrivo gleda na hrišćansko nasleđe i udara na temelje Evrope koji su vjekovima bili stožer njenog kulturnog partikulariteta. Kompromisno, ideja o istovjetnosti liberalizma sa hrišćanstvom, kakvu zagovaraju autori poput Marčela Pere, ne nalazi mnogo pristalica među liberalnim misliocima. Habermas ističe važnost ustavnog patriotizma i nužnost konstruktivnijeg poimanja identiteta na prostoru na kojem je, kroz istoriju, došlo do ukrštanja više različitih kultura, u kojem je svaka ostavila neizbrisiv trag na njegov dalji razvoj. U ovom radu, pitanje identiteta Evrope biće tretirano u kontekstu *arheologije*, manje *futurologije*, metodom koji preporučuje Agamben, budući da je ono jedini način odgovora na kompleksna pitanja sadašnjosti, posebno u društvu koje rijetko poseže za zaboravljenim izvorima smisla.

Ključne riječi: Evropa, identitet, Benedikt XVI, Habermas, hrišćanstvo

Uvod ili O vječnom vraćanju istog

Pitanje identiteta Evrope, koje se postavlja s vremena na vrijeme, izazivajući manje ili više pažnje, ali nikada odgovor koji dovodi do saglasja, otkriva nam jednu dimenziju duboke krize koja je ujedno i obilježje savremenog evropskog društva.[1] U sjenci nedavnih političkih dešavanja, požar u katedrali Notr Dam u Parizu, u aprilu 2019. godine, ostavio je snažan, emotivni dojam, kako na *vjerujuće* građane Evrope, tako i na one koji se osjećaju drugačije.

Medijski, ovaj događaj doveo je i do kreiranja više ideoloških narativa. Istoričar umjetnosti i član Francuske akademije, Žan Kler (Jean Clair), izjavio je da stradanje katedrale vidi kao potvrdan znak „nepovratne dekadencije Francuske" i konačan kolaps judeo-hrišćanskih korijena Evrope.[2] Oni sa više optimizma, govorili su o mogući-

* Doktorand, Univerzitet Donja Gorica, Humanističke studije, luka.neskovic@udg.edu.me.

** Dopunjena verzija rada predstavljenog na Međunarodnom naučnom skupu „Petrovački diskursi: Evropski izbori u kontekstu razvoja Evropske unije i Zapadnog Balkana" u organizaciji Centra sa spoljnu politiku, Hanns Seidel Fondacije i Univerziteta Donja Gorica, u Petrovcu, 25. oktobra 2019. godine.

1 Ivan Karlić, „Identitet i dijalog u suvremenom europskom kontekstu", *Filozofska istraživanja*, vol. 31, br. 4, 2011, str. 756.

2 Jean Clair, "Notre-Dame de Paris, la Porte de l'Enfer", https://www.lefigaro.fr/vox/societe/jean-clair-notre-dame-de-paris-la-porte-de-l-enfer-20190417, 09. 09. 2019.

nosti kreiranja novog evropskog identiteta izniknutog iz pepela Notr Dama.[3]

Ono o čemu govore prvenstveno evropski konzervativci, nije vaskrsli narativ konzervativizma svojstven Evropi prije Drugog svjetskog rata, već težnja prvih evropejista, post-ratnog perioda, da se obnovljenoj Evropi udahne duša koja neće počivati isključivo na prednostima ekonomske prirode, već i na *ethosu* i vrlini.

Romano Prodi, predsjednik Evropske komisije, je krajem prošlog vijeka rekao da se Evropa „ne može zamisliti u zaboravu sopstvenog sjećanja, u kom je hrišćanstvo ostavilo trajne obrise. U različitim evropskim nacijama, umjetnosti, književnosti, u vještini tumačenja misli nalazi se kolijevka hrišćanstva koja odgaja vjerujuće i one koji to nosi."[4] Žak Delor (Jacques Delors), sedam godina ranije, u katedrali u Strazburu, poručio je: „Evropi je potrebno dati dušu... Ako za deset godina ne uspijemo da joj udahnemo dušu, duhovnost, smisao, onda smo izgubili evropsku utakmicu."[5]

Šta se dogodilo u narednih deset godina, a možemo reći i danas, jeste bezuspješna borba za konsenzualnim definisanjem evropskog identiteta i odbijanje da se hrišćanski korijeni Evrope konstitutivno navedu kao konstanta u njenom istorijskom razvoju. Stoga ćemo se, u ovom radu, prvenstveno pozabaviti onim glasovima kojima se u dominantno sekularnom akademskom diskursu ne pristupa sa dovoljno pažnje, ukazujući na one elemente evropskog nasljeđa koji su doprinijeli razvoju Evrope kakvu je poznajemo danas.

Interesna racionalnost današnjice

U savremenim analizama političke sfere, pitanje identiteta očitava se u vidu interesne racionalnosti, dok ekonomska interesna racionalost služi kao izvorište i kriterijum političkog djelovanja u modernom društvu.[6] Odgovornost za neusaglašen pristup poimanju evropskog identiteta, Benedikt XVI bi pronašao upravo u konzumerističkoj i konformističkoj kulturi modernog Zapada, stavljajući pitanje u širi filozofski kontekst. „Relativizam", navodi on, „se pokazuje kao jedno stajalište koje odgovara današnjem vremenu. Stvara se diktatura relativizma u kojoj se ništa ne priznaje kao konačno i koja za posljednje mjerilo dopušta samo vlastitu osobu i njene želje."[7]

---

3 Michael O'Loughlin, "New European identity may be found in Notre Dame's ashes", https://www.irishtimes.com/opinion/new-european-identity-may-be-found-in-notre-dame-s-ashes-1.3862660, 20. 09. 2019.

4 Marčelo Pera, *Zašto se moramo zvati hrišćani*, Službeni glasnik, Beograd, 2010, str. 72.

5 Lucian Leustean, John Madeley, *Religion, Politics and Law in the European Union*, Routledge, London, 2013, str. 5

6 Radule Knežević, „Politički identitet Evrope" u: *Načelo slobode i politički poredak*, Politička kultura, Zagreb, 2007, str. 147.

7 Jeffrey M. Perl, A Dictatorship of Relativism? Symposium in Response to Cardinal Ratzinger's Last Homily, Duke University Press, Durham, 2007, str. 381.

U pristupu koji poziva na preispitivanje starih vrijednosti i načela, njihove primjene u savremenom svijetu, te nužnosti kreiranja novih, Benedikt XVI vidi ne samo podrhtavanje temelja na kojima počivaju religija i crkva, već i posrnuće ljudskog digniteta, njegovih prirodnih prava, i atomizaciju jedinke koja egoistično želi uživati u svom subjektivitetu, što za rezultat može imati opasne i kritične posljedice po društvo koje gubi one vrijednosti koje je hrišćanstvo gradilo u posljednja dva milenijuma. Relativizam u poimanju evropskih korijena stoga znači odstranjivanje onog temelja koji je vjekovima bio vezivno tkivo evropskih naroda.

Za njega je Evropa, u svojoj srži, uobličenje hrišćanstva kao cjeline: sinteza grčke filozofije i biblijske vjere. „Nije iznenađujuće", kaže on u govoru na Univerzitetu u Regensburgu, „da je hrišćanstvo, uprkos svom porijeklu i značajnom razvitku na Istoku, konačno poprimilo svoj istorijski presudan karakter u Evropi. To možemo izraziti i obrnuto: ta konvergencija, s naknadnim dodavanjem rimskog nasljeđa, stvorila je Evropu i ostaje temelj onoga što se s pravom može nazvati Evropom."[8]

Suprotno napadima oponenata, ipak, za papu emeritusa, priznanje hrišćanskog identiteta Evrope ne znači povratak vjeri, već, kako on citira Kurta Hubnera (Kurt Hübner) u raspravi sa Habermasom (Jürgen Habermas), „da se oslobodi epohalnog zasljepljenja, da ona (misleći na vjeru) današnjem čovjeku nema više šta reći jer protivrječi svojoj humanističkoj ideji o umu, prosvjećenju i slobodi."[9] On sugeriše jedan model, kompatibilan savremenosti, gdje kaže da moramo obrnuti aksiom prosvjetiteljstva i ponašati se kao da svevišnje biće uistinu postoji.

Sa time je saglasan i Marčelo Pera (Marcello Pera), filozof i bivši predsjednik italijanskog Senata, koji predlaže „hrišćansku civilnu ili građansku religiju" — vrstu religije koju, s obzirom na njenu moralizatorsku snagu, svi mogu prigrliti. Civilna — u smislu da je „kolektivni običaj koji pruža *ethos*", i nije samo kompatibilna sa različitim hrišćanskim konfesijama u Evropi, već je i „u skladu sa temeljima svake od njih". Korijen se nalazi u judeo-hrišćanskoj tradiciji koja je oblikovala zapadni svijet, i za ateistu ona ne bi predstavljala prepreku jer ne zahtijeva nužno bilo kakav oblik transcendentalne vjere.[10]

Ideju civilne religije koja uobličava postulate hrišćanstva i prilagođava ih političkom poretku, nalazimo i u osmoj glavi četvrte knjige *Društvenog ugovora* Žan-Žaka Rusoa.[11] Odlike Rusoove civilne religije su jednostavne: one podrazumijevaju postojanje sveznajućeg

---

[8] Benedict XVI, "Faith, Reason and the University Memories and Reflections", http://www.vatican.va/content/benedict-xvi/en/speeches/2006/september/documents/hf_ben-xvi_spe_20060912_university-regensburg.html, 23. 09. 2019.

[9] Benedict XVI, Jürgen Habermas, *Dialectics of Secularization: On Reason and Religion*, Ignatius Press, San Francisco, 2006, str. 12.

[10] Marčelo Pera, Zašto se moramo zvati hrišćani, op. cit., str. 47.

[11] Žan-Žak Ruso, *Društveni ugovor*, Filip Višnjić, Beograd, 1993, str. 135.

božanstva, kao prauzroka i krajnju eshatološku instancu, pravednog sudiju čiji zakoni imaju etičku vrijednost, na šta se posebno poziva Benedikt XVI, i Perinog ideala pluralističkog društva koji podrazumijeva osjećaj zajedništva u mnoštvu različitosti, kao i poštovanje vrijednosnih postulata tog društva, što na kraju treba spriječiti pojavu totalitarizma.[12]

Marju Lauristin navodi da, u pogledu totalitarnih režima, zastupljenih u Evropi tokom dvadesetog vijeka, komunizam i fašizam predstavljaju jednako zlo, posebno za narode istočne Evrope, što konsekventno dovodi do izbjegavanja debate o prošlosti, dok Habermas naglašava značaj istorije i identiteta, kao načina „istorijskog učenja". Lauristin, na osnovu toga, postavlja logično pitanje: da li je temelj nove Evrope „zajedničko tržište" koje na ekonomskoj ravni ujedinjuje do juče podijeljenu Evropu, ili u pogledu identiteta treba posegnuti za interpretacijama prošlosti, zanemarujući „evropejstvo" kao „stil života"?[13]

Sa stanovišta Katoličke crkve, kardinal Karl Lehman je govorio o nužnosti usredsređenja ka evropskoj sadašnjosti i budućnosti, sa svim izazovima koje oni nose, ali da u procesu identifikacije ne treba zaboraviti na ulogu hrišćanstva u oblikovanju Evrope. Kao i kardinal Racinger, on neće tražiti povratak vjeri, niti izjednačavanja hrišćanstva sa Evropom, već priznanje onih temelja na kojima ona počiva.

„Hrišćanska vjera", kaže Lehman, „dala je mnoge podsticaje za stavove i ustanove koje su se poslije razvijale — često izvan Crkve, a katkada i protiv nje. Sjetimo se samo humanizma, uloge tehnike, značenja nauke te otkrića i važnosti ljudskih prava. I konkretna humanost Europe u pokretima koji su se udaljili od hriščanske vjere ili su se pak od nje otuđili, nadahnuta je hrišćanskom baštinom, na primjer, u djelima dobrotvornosti. Danas je to porijeklo često zaboravljeno, nerijetko se poriče ili izobličuje. No ostaje ozbiljno pitanje koliko temeljna uvjerenja hrišćanske slike o čovjeku, kao na primjer dostojanstvo osobe ili milosrđe, odnosno opraštanje, mogu biti razdvojena od živoga korijenskog temelja vjere, a da — barem na duži rok — ne izgube svoj autentični smisao."[14]

---

[12] Racinger je na izvjestan, volterovski način („radi minimuma moralnosti") saglasan sa Perinim predlogom civilne religije čiji principi ne podrazumijevaju živu vjeru (living faith), međutim, ukoliko ne postoji određena grupa građana „koji su otkrili biser" (vode molitveni, sakramentalni život koji se poklapa sa moralnim i socijalnim učenjem vjere) on ne smatra da Perin predlog može zaživjeti. Vidjeti: Joseph Ratzinger, Marcello Pera, *Without Roots: The West, Relativism, Christianity, Islam*, Basic Books, New York, 2006, str. 121.

[13] Marju Lauristin, "The European Public Sphere and the Social Imaginary of the 'New Europe'", *European Journal of Communication*, vol. 22, br. 4, 2007, str. 403–404. Citirano prema: Samir Vrabec, „Konstitucionalizam, europski ustav i europski identitet u Habermasovim političkim spisima", *Politička misao*, god. 51, br. 4, 2014, str. 13.

[14] Karl Lehman, „Kršćanski korijeni europskog društva", *Crkva u svijetu*, vol. 37, br. 3, 2002, str. 325.

Konstitutivno odbijanje

Pokušaj da se hrišćanski korijeni Evrope navedu u preambuli nacrta evropskog ustava 2004. god. izazvao je oštru polemiku u javnosti i na kraju rezultirao neuspjehom.[15] Takođe, Povelja Evropske unije o osnovnim pravima, koja je puni zakonski efekat stekla Lisabonskim ugovorom, u preambuli navodi da su narodi Evrope „svjesni svog duhovnog i moralnog nasljeđa", ali ne definiše šta pod tim podrazumijeva. Pera navodi namjernu intenciju očeva Povelje da se ne osvrću za sobom, na „bolna iskustva" kako su istakli u nacrtu Ustava, i „stare podjele", i da pogled usmjere isključivo ka budućnosti pišući redove obećanja o savršenom uređenju.[16] Time su ignorisali istorijsko-geografsku posebnost Evrope, i odstupili od njenog identiteta prepoznatljivosti, fokusirajući se na pravnu imperiju „zajedničkog prostora".

Stoga oni su stvorili identitet koji, kako on kaže, „i nije baš evropski."[17] Nije došlo do poklapanja pojmova Evropljana definisanih Poveljom i Evropljana definisanih istorijom. Povelja je zasnovana na idealima, a u pogledu identiteta ne daje odgovor šta je to što Evropljane čini drugačijim od ostalih, „razumijevanje", kako piše Ričard Jenkins (Richard Jenkins) „onoga ko smo mi i ko su drugi ljudi recipročno".[18] Benedikt XVI podsjeća „da otvorenost za višestruko kulturološko nasljeđe čovječanstva, podrazumijeva, prije svega, sopstveni kultorološki identitet" i samo na taj način „susret među kulturama može da bude plodonosan."[19]

Stefan Mikl (Stefan Mückl) sa Univerziteta u Frajburgu, navodi tri načina definisanja odnosa između crkve i države u tri vodeće evropske zemlje. Za Francusku je karakterističan model strogog lacizma, koji ne dopušta dodir duhovnog i svjetovnog područja. Prema zakonu iz 1905. godine koji je i danas na snazi, u članu 1. stoji da Republika „osigurava slobodu savjesti. Ona garantuje slobodno praktikovanje kultova uz navedene izuzetke u interesu javnog reda", dok u čl. 2. da „Republika ne priznaje, ne plaća i ne subvencionira nijedan kult". Iz ovog je evidentna vjerska neutralnost države i njeno odbijanje da javno prizna i podrži bilo koju crkvu ili vjersku zajednicu.

---

[15] U vrijeme vođenja debate, kardinal Racinger se pitao: „Ko bi bio uvrijeđen? Čiji bi identitet bio u opasnosti? Muslimani, koji su u tom pogledu često i rado na tapetu, ne osjećaju opasnost od naše hrišćanske moralne osnove, već od cinizma sekularizovane kulture koja negira sopstvene temelje. Takođe i naši sugrađani Jevreji nisu uvrijeđeni hrišćanskim korijenima Evrope, ukoliko ti korijeni dosežu do planine Sinaj... To isto važi i kada je riječ o Bogu: spominjanje Boga nije to što vrijeđa pripadnike drugih vjera, već je to prije pokušaj da se stvori ljudska zajednica apsolutno bez Boga." Vidjeti: Joseph Ratzinger, *L'Europa di Benedetto nella crisi delle culture*, Cantagalli, Siena, 2005, str. 39–40.

[16] Marčelo Pera, Zašto se moramo zvati hrišćani, op. cit., str. 47.

[17] „Od evropejstva nisu mogli da dođu ni do čega do kosmopolitizma." Vidjeti: Marčelo Pera, *Zašto se moramo zvati hrišćani, op. cit.*, str. 8.

[18] Radule Knežević, „Politički identitet Evrope", u: *Načelo slobode i politički poredak*, Politička kultura, Zagreb, 2007, str. 148.

[19] Marčelo Pera, Zašto se moramo zvati hrišćani, op. cit., str. 8.

Insistira se na odvajanju političkog i javnog života od uticaja komunitarizama, odbacivanju koncepcije komunitarnih prava i „samoupravljanja" unutar religijskih zajednica.[20]

Suprotno tom modelu, u Engleskoj, Anglikanska crkva slovi za državnu i kao takva uživa njene povlastice. Radi se o veoma zatvorenom sistemu koji na pijedestalu drži samo jednu crkvu, čiji je poglavar britanski monarh, te ima „monopol" nad drugim vjerskim zajednicama. Na taj način zadržava se tradicionalan odnos između države i crkve nastao odvajanjem od Rima u XVI vijeku.[21] Endrju Preskot (Andrew Prescott) primjećuje da britanska politika nema potrebu za laicizacijom političkog života na simboličkom nivou te u religijskim tradicijama i praksama ne vidi ništa sporno.[22]

Osnovna crta njemačkog sistema je otvorenost prema religiji koja je percipirana kao pozitivan fenomen koji doprinosi djelovanju javne sfere. Za razliku od Francuske, njemačko pravo ne referiše na laicizam ili sekularizam, jer ti koncepti nisu priznati u njemačkom pravu. Izrazi kao što su „laicizam" i „laici" koristi se jako rijetko, i u tim slučajevima najčešće od strane onih koji zagovaraju suštinsku promjenu sistema kako bi se u osnovi usvojio kategorički negativan stav države prema religiji i vjerskim zajednicama.[23]

Mikl smatra da Francuska, svojim modelom strogog laicizma (Laïcité), nameće Evropskoj uniji uređenje odnosa između crkve i države, uprkos činjenici da 80% Evropljana čine hrišćani od kojih je 58% katolika.[24] Sa time je saglasan i Lorenco Zuka (Lorenzo Zucca), ukazujući na socijalne probleme francuskog društva, koje je danas pred ozbiljnim izazovima u nemogućnosti da asimiluje većinu svojih imigranata uprkos agresivnim integracionim politikama. „Laicizam", ističe on, „je bio jak kada su njegovi pravni i ideološki elementi bili u skladu. Ako se država i društvo slože da religiju treba održati izvan javne sfere, onda *laïcité* djeluje prilično glatko i učinkovito. Ali to

---

[20] Hrvoje Špehar, „Načelo laičnosti u francuskome političkom sustavu", *Političke analize*, vol. 2, br. 8, 2011, str. 72.

[21] Hrvoje Špehar, „Historijski razvoj odnosa crkve i države u Velikoj Britaniji: ključne prekretnice i metamorfoze 'državne' crkve u multikulturnom društvu", *Anali Hrvatskog politološkog društva*, vol. 7., br. 1, 2010, str. 190.

[22] Andrew Prescott, "Laïcité et sécularisation en Grande-Bretagne" u: Alain Dierkens i Jean-Philippe Schreiber (ur.), *Laïcité et sécularisation dans l'Union eruopéenne*, Editions de l'Université de Bruxelles, Bruxelles, 2006, str. 137. Citirano prema: Hrvoje Špehar, „Historijski razvoj odnosa crkve i države u Velikoj Britaniji: ključne prekretnice i metamorfoze 'državne' crkve u multikulturnom društvu", *Anali Hrvatskog politološkog društva*, vol. 7., br. 1, 2010, str. 17.

[23] Stefan Mückl, "Trennung und Kooperation — das gegenwärtige StaatKirche--Verhältnis in der Bundesrepublik Deutschland" u: Burkhard Kämper i Hans--Werner Thönnes (ur.), *Thema Staat und Kirche*, vol 40, Aschendorff, Minster, 2007, str. 75. Citirano prema: Peter Cumper, Tom Lewis, *Religion, Rights and Secular Society: European Perspectives*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham, 2012, str. 64.

[24] Ante Ančić, „Europa, laicizam i kršćanski korijeni", *Crkva u svijetu*, vol. 40, br. 4, 2005, str. 413.

više nije slučaj, kada pravni laicizam koji nameće država ne prihvata odmah cijelo društvo. Činjenica nametanja svima jedinstvenog i preciznog pogleda na svijet samo pogoršava podjele među različitim elementima društva."[25]

Izvori

U raspravi koju je vodio sa tadašnjim kardinalom Racingerom[26], Habermas ne prihvata tezu da liberalna država treba opravdanja iz područja metafizike, već da ona počiva na vlastitim kognitivnim temeljima. Ipak, on ističe nužnost participacije religioznih osoba u javnom diskursu liberalne države[27] jer one svojim duhovnim tradicijama doprinose njenom boljem funkcionisanju, kada kaže: „Sila religioznih tradicija da artikuliše moralnu intuiciju s obzirom na društvene oblike dostojanstvenog ljudskog života čini vjerske prezentacije o relevantnim političkim pitanjima ozbiljnim kandidatom za moguće sadržaje istine."[28]

Habermas poziva na uravnoteženu „raspodjelu kognitivnih opterećenja" kada od sekularnih građana traži da se odreknu pretpostavke da religijske tradicije nisu ništa drugo do „arhaične relikvije predmodernih društava", odnosno da su iracionalne, i da ih poštuju kao jednake glasove, čak i kad iznose svoje argumente u vjerskom pogledu. U drugom svom predavanju on poziva na „komplementarni proces učenja", u kojem upozorava sekularne građane da oni sami duguju svoju misao hrišćanskoj baštini.[29]

---

[25] Lorenzo Zucca, A Secular Europe: Law and Religion in the European Constitutional Landscape, Oxford University Press, Oxford, 2012, str. 29.

[26] Na poziv Bavarske katoličke akademije, 19. januara 2004. god., sastali su se tadašnji prefekt rimske Kongregacije za doktrinu vjere, Jozef Racinger i njemački filozof Jirgen Habermas, razmjenjujući mišljenja na temu „Predpolitički moralni temelji u izgradnji slobodnog civilnog društva, sa posebnim demokratskim osvrtom na demokratsku ustavnu državu".

[27] Ivica Raguž, „Papa Benedikt XVI. o Crkvi, državi i politici", *Bogoslovska smotra*, vol. 77, br. 2, 2007, str. 432.

[28] Jürgen Habermas, "Religion in the Public Sphere", *European Journal of Philosophy*, Vol. 14, No. 1, 2006, str. 10.

[29] Jürgen Habermas, *Nachmetaphysisches Denken II. Aufsätze und Repliken*, Suhrkamp, Berlin, 2012, str. 141–147. Citirano prema: Ivica Raguž, „Laička država i sloboda vjerovanja danas. Teološki osvrt na doprinos Charlesa Taylora", *Diacovensia*, vol. 21, br. 4, 2013, str. 700–701. U jednoj svojoj studiji, prije rasprave sa Racingerom, Habermas je napisao: „Za normativno razumijevanje modernog doba hrišćanstvo ne predstavlja samo presedan ili katalizator. Univerzalizam zasnovan na jednakosti — od kog su potekle ideje o slobodi i solidarnosti u zajedničkom životu, samostalnom ponašanju u životu i emancipaciji, individualnoj moralnoj svijesti, pravima čovjeka i demokratiji — to jeste direktno nasljeđe hebrejske etike o pravdi i hrišćanske etike ljubavi. To nasljeđe se neprestano iznova prilagođavalo, bivalo kritikovano i ponovno tumačeno bez suštinskih promjena. Sve do dana današnjeg ne raspolažemo drugim opcijama. Takođe i pred aktuelnim izazovima postnacionalne grupe nastavljamo da

Marčelo Pera će otići toliko daleko, i reći da je liberal hrišćanin, čak i kada to ne zna.[30] Među vrline liberalizma, potrebne za održavanje otvorenog, tolerantnog društva on navodi: lojalnost, čast, toleranciju, poštovanje, kredibilitet, pravdu, blagonaklonost... sve one vrline koje su tipične za hrišćansko učenje. Današnjoj Evropi suprotstavlja Sjedinjene Američke Države, koje u svojoj istoriji nikada nijesu imale totalitaran režim, citirajući Deklaraciju o nezavisnosti: „Svi ljudi su stvoreni jednaki (...) a Stvoritelj im je darovao nekoliko neotuđivih prava", uz Džefersonovu elaboraciju da je hrišćanstvo „od svih ostalih religija, prijateljski nastrojena prema slobodi, nauci i najslobodnijem širenju ljudskog uma."[31]

Benedikt XVI je više puta iskazao svoje simpatije prema misli francuskog političkog teoretičara Aleksisa de Tokvila (Alexis de Tocqueville)[32], posebno se na njega pozivajući prilikom posjete Vašingtonu 2008. god. „Amerikanci su", izjavio je tom prikom, „oduvijek cijenili sposobnost da svoju vjeru slobodno iskazuju i u skladu sa svojom savješću. Tokvil je bio fasciniran ovim aspektom nacije. Napomenuo je da je ovo zemlja u kojoj su religija i sloboda 'prisno povezane' doprinoseći stabilnoj demokratiji koja njeguje društvene vrline i učešće u javnom životu svih svojih građana."[33]

Benediktovi govori o ulozi religije u javnom životu mogu se porediti sa molbama koje je Tokvil, svojevremeno, upućivao francuskom društvu. U predgovoru svog djela *Demokratija u Americi*, autor je tvrdio da su Sjedinjene Američke Države primjer u kojem se religija može razvijati u slobodi, i da će religija (pod kojom je podrazumijevao judeo-hrišćansku) biti od koristi za slobodna društva u nastajanju. Time se odlučno suprotstavljao predrasudama svojih kolega, duhovne djece prosvjetiteljstva, koja su se prema religiji odnosila kategorički negativno.[34]

Tajna zla

Đorđo Agamben (Giorgio Agamben), u svojoj knjizi *Tajna zla. Benedikt XVI i kraj vremena*[35]*,* ističe da se sudbina zapadnog svijeta najbolje može razumjeti posmatranjem crkve. Ovim ne iskazuje

---

se hranimo na istom izvoru. A sve ostalo su postmodernističke glasine". Vidjeti: Jürgen Habermas, *Tempo di passaggi*, Feltrinelli, Milano, 2004, str. 128–129.

30 Marčelo Pera, Zašto se moramo zvati hrišćani, op. cit., str. 47.

31 *Ibid., str. 46.*

32 O uticaju Tokvila na papinu prvu encikliku *Deus Caritas Est*, vidjeti: Ronald Weed, John von Heyking, *Civil Religion in Political Thought*, CUA Press, Washington, D. C, 2010, str. 202–203.

33 Benedict XVI, "Rotunda Hall of the Pope John Paul II Cultural Center of Washington, D. C. Thursday, 17 April 2008", http://w2.vatican.va/content/benedict-xvi/en/speeches/2008/april/documents/hf_ben-xvi_spe_20080417_other-religions.html, 15. 09. 2019.

34 Marta Cartabia, Andrea Simoncini, *Pope Benedict XVI's Legal Thought*, Cambridge University Press, Cambridge, 2015, str. 149.

35 Giorgio Agamben, *The Mystery of Evil: Benedict XVI and the End of Days*, Stanford University Press, Stanford, 2017.

prvenstvo hrišćanstva, kako su mnogi kritičari već bili spremni dočekati, već nas navodi na posmatranje mnogo šireg i dubljeg konteksta. Kriza koju proživljava Zapad jeste kriza legalnosti i legitimiteta, pitanja kojima crkva, sa teološkog aspekta, posljednjih vjekova, pristupa sa najvećim interesovanjem.

Autor se ponovo vraća na tezu, prisutnu i u ranijim djelima, da su svi politički pojmovi moderne kulture u svom korijenu zapravo sekularizovani teološki pojmovi, te da je hrišćanstvo svojom mišlju i djelovanjem oblikovalo današnju kulturu na Zapadu. Time pokazuje da za razumijevanje modernosti moramo posegnuti i za teološkim izvorima koji se često zanemaruju u savremenom akademskom diskursu.[36] Navodeći Mišela Fukoa, u čijem je središtu pitanje (bio)moći u modernitetu, on sugeriše da „istorijska istraživanja koja sprovodimo o prošlosti nisu drugo do sjena pitanja upućenih prema našoj sadašnjosti. Istražujući sadašnjost, mi Evropljani nalazimo se prisiljeni preispitivati prošlost."[37] Umjesto posezanja za futurološkim, utopističkim koncepcijama, mnogo je korisnije voditi se *arheološkom metodologijom* kao načinom pristupanja sadašnjosti.

U jednom poglavlju *Tajne zla* on se poziva na Tikonija, teologa iz IV vijeka, čija je glavna teza sastavljenost crkve od dva dijela: lijevog i desnog, grešnog i milosnog. Suprotno Avgustinovoj viziji, ona u sebi nosi i Jerusalim i Vavilon; stoga ona je dobra i zla, a ono što ih u suštini razdvaja jeste duh, koji je nevidljiv. Tek u eshatološkoj drami dolazi do otkrivenja prave prirode stvari.

Agamben zaključuje da je sekularno društvo refleksija crkve, društvo koje je „vjerojatno još i više, dvodijelno, izmiješano od zla i dobra, zločina i poštenja, nepravde i pravde." Ali demokratsko društvo griješi u pretpostavci da je problem pravne i proceduralne prirode te da se legitimnost otklanja tehničkim putem.[38] Društvo se ne može izmijeniti na bolje ako pravednost ostane samo ideja „potpuno nepomična i nemoćna pred zakonom ekonomije."[39]

---

[36] Ivica Žižić, „Opus Dei — otajstvo službe. O filozofskom ispitivanju liturgije kod Giorgia Agambena", *Služba Božja*, vol. 55, br. 2, 2015, str. 136.

[37] Giuseppe Savà, "La lectio di Agamben", *La Sicilia*, 9. avgust 2012, str. 34.

[38] „Ovlašćenja", navodi Agamben, „i institucije danas nijesu delegitimisane jer su pale u ilegalnost; naprotiv, istina je u sljedećem: ilegalnost je toliko rasprostranjena i generalizovana jer su ovlašćenja izgubila svu svijest o svojoj legitimnosti. Iz ovog razloga beskorisno je vjerovati da se pomoću akcija možemo suočiti sa krizom naših društava (...) Kriza koja utiče na legitimitet ne može se riješiti samo na nivou zakona. (...) Pokušaj moderne da uskladi zakonitost i legalnost, gledajući da se pozitivnim pravom obezbijedi legitimitet neke vlasti, potpuno je neadekvatan, kao što je vidljivo iz neumitnog procesa propadanja u koje zalaze naše demokratske institucije. Institucije društva ostaju žive samo ako oba principa (koja su u našoj tradiciji takođe dobila ime prirodnog zakona i pozitivnog prava, duhovne moći i vremenske moći, ili u Rimu: *auctoritas* i *potestas*) ostaju prisutna i djeluju u njima bez ikakvog zahtjeva za podudarnošću." Vidjeti: Giorgio Agamben, *The Mystery of Evil: Benedict XVI and the End of Days*, *op. cit.*, str. 12.

[39] Ante Vučković, „Kako je Benedikt XVI. Zapadu pokazao njegovo lice?", *Crkva u svijetu*, vol. 48, br. 2, 2013, str. 140–142.

Umjesto zaključka

Jedan od ishoda Habermasove i Racingerove rasprave jeste mogućnost dijaloga između hrišćanske intelektualne i moderne sekularne tradicije. Obje strane potvrđuju postojanje jednog „postsekularnog društva", što se čini u skladu sa prilično širokim konsenzusom da sam naučni razlog nije dovoljna osnova za utemeljenje demokratskog etosa, i da religija barem ima neku ulogu u dijalogu o izvorima i njegovom sadržaju. Dosadašnje iskustvo nam je pokazalo da se vjera, u masovnim medijima na Zapadu, a nerijetko i u akademskim krugovima, često znala karikaturalno predstaviti kao oličenje iracionalizma, što nas ne može navesti na objektivnije poimanje prirode sukoba vjere i razuma.

Ono u čemu se i Racinger i Habermas slažu jeste da postoji stvarna opasnost da razum postane preuzak i odsječen od izvora koji mu pružaju život.[40] Takav razum je, novembra 1793. godine, trijumfalno ušetao u Notr Dam i pozdravljen klicanjem nepreglednog mnoštva, zauzeo mjesto na visokom oltaru vrhovnog božanstva.[41] Svako ko je odbio da se pokloni njegovoj ideji smatran je državnim neprijateljem i mogao se naći u redu prema trgu Konkord. Reprizu, u nešto drugačijem scenariju, doživio je i XX vijek, eskalacijom ideološki totalitarnih režima.

Agamben nas podsjeća na opasnosti zaborava naših korijena, gubitka smisla i misaonog nasljeđa, te stoga sugeriše sagledavanje stvari u mnogo širem i dubljem kontekstu, od onoga kako se to često zna činiti. Zadatak je intelektualca da razumije svijet u kojem živi, a dubljem razumijevanju, on mora posegnuti za zaboravljenim i zapuštenim izvorima smisla.[42]

Pitanja koja se postavljaju pred nama nijesu jednostavna. U odgovoru šta čini dušu Evrope, moramo prije svega poći od pitanja, da li je identitet, koji je sa njom neraskidivno vezan, zapravo promjenljiva kategorija ili je jasna spoznaja istorijski utemeljenih prepoznativosti? Da li je duša Evrope ona koju je potrebno povratiti, kako je govorio Šuman, ili ona koju joj mi moramo pružiti? I na kraju: da li duša sama po sebi, može počivati na pukom mehanizmu utvrđivanja pravila javnog života, ili njena priroda podliježe etičkoj stvarnosti koja ne potpada pod kategoriju političkog?

---

[40] Thomas R. Rourke, *The Social and Political Thought of Benedict XVI*, Lexington Books, Lanham, 2010, str. 97.

[41] Ruth Scurr, Fatal Purity: Robespierre and the French Revolution, Vintage, London, 1989, str. 267.

[42] Ante Vučković, „Kako je Benedikt XVI. Zapadu pokazao njegovo lice?", *op. cit.*, str. 142.

Bibliografija

Agamben, Giorgio, *The Mystery of Evil: Benedict XVI and the End of Days*, Stanford University Press, Stanford, 2017.

Ančić, Ante, „Europa, laicizam i kršćanski korijeni“, *Crkva u svijetu*, vol. 40, br. 4, 2005.

Benedict XVI, "Rotunda Hall of the Pope John Paul II Cultural Center of Washington, D. C. Thursday, 17 April 2008", http://w2.vatican.va/content/benedict-xvi/en/speeches/2008/april/documents/hf_ben-xvi_spe_20080417_other-religions.html, 15. 09. 2019.

Benedict XVI, "Faith, Reason and the University Memories and Reflections", http://www.vatican.va/content/benedict-xvi/en/speeches/2006/september/documents/hf_ben-xvi_spe_20060912_university-regensburg.html, 23. 09. 2019.

Benedict XVI, Habermas, Jürgen, *Dialectics of Secularization: On Reason and Religion*, Ignatius Press, San Francisco, 2006.

Cartabia, Marta, Simoncini, Andrea, *Pope Benedict XVI's Legal Thought*, Cambridge University Press, Cambridge, 2015.

Jean Clair, "Notre-Dame de Paris, la Porte de l'Enfer", https://www.lefigaro.fr/vox/societe/jean-clair-notre-dame-de-paris-la-porte-de-l-enfer-20190417, 09. 09. 2019.

Cumper, Peter, Lewis, Tom, *Religion, Rights and Secular Society: European Perspectives*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham, 2012.

Habermas, Jürgen, "Religion in the Public Sphere", *European Journal of Philosophy*, vol. 14, br. 1, 2006.

Habermas, Jürgen, *Nachmetaphysisches Denken II. Aufsätze und Repliken*, Suhrkamp, Berlin, 2012.

Habermas, Jürgen, *Religion in the Public Sphere*, http://www.holbergprisen.no/en/jurgen-habermas/holberg-prize-symposium-2005.htlm, 15. 03. 2018.

Habermas, Jürgen, *Tempo di passaggi*, Feltrinelli, Milano, 2004.

Karlić, Ivan, „Identitet i dijalog u suvremenom europskom kontekstu“, *Filozofska istraživanja*, vol. 31, br. 4, 2011.

Knežević, Radule, „Politički identitet Evrope“ u: *Načelo slobode i politički poredak*, Politička kultura, Zagreb, 2007.

Lauristin, Marju "The European Public Sphere and the Social Imaginary of the 'New Europe'", European Journal of Communication, vol. 22, br. 4, 2007.

Lehman, Karl, „Kršćanski korijeni europskog društva“, *Crkva u svijetu*, vol. 37, br. 3, 2002.

Leustean, Lucien, Madeley, John, *Religion, Politics and Law in the European Union*, Routledge, London, 2013.

Mückl, Stefan, "Trennung und Kooperation — das gegenwärtige StaatKirche-Verhältnis in der Bundesrepublik Deutschland" u: Burkhard Kämper i Hans-Werner Thönnes (ur.), *Thema Staat und Kirche*, vol 40, Aschendorff, Minster, 2007.

O'Loughlin, Michael, "New European identity may be found in Notre Dame's ashes", https://www.irishtimes.com/opinion/new-european-identity-may-be-found-in-notre-dame-s-ashes-1.3862660, 20. 09. 2019.

Pera, Marčelo, *Zašto se moramo zvati hrišćani*, Službeni glasnik, Beograd, 2010.

Perl, Jeffrey, *A Dictatorship of Relativism? Symposium in Response to Cardinal Ratzinger's Last Homily*, Duke University Press, Durham, 2007.

Prescott, Andrew, "Laïcité et sécularisation en Grande-Bretagne" u: Alain Dierkens i Jean-Philippe Schreiber (ur.), *Laïcité et sécularisation dans l'Union eruopéenne*, Editions de l'Université de Bruxelles, Bruxelles, 2006.

Raguž, Ivica, „Papa Benedikt XVI. o Crkvi, državi i politici“, *Bogoslovska smotra*, vol. 77, br. 2, 2007.
Ratzinger, Joseph, *L'Europa di Benedetto nella crisi delle culture*, Cantagalli, Siena, 2005.
Ratzinger, Joseph, Pera, Marcello, *Without Roots: The West, Relativism, Christianity, Islam*, Basic Books, New York, 2006.
Rourke, Thomas, *The Social and Political Thought of Benedict XVI*, Lexington Books, Lanham, 2010.
Ruso, Žan-Žak, *Društveni ugovor*, Filip Višnjić, Beograd, 1993.
Savà, Giuseppe, "La lectio di Agamben", *La Sicilia*, 9. avgust 2012, str. 34.
Špehar, Hrvoje, „Historijski razvoj odnosa crkve i države u Velikoj Britaniji: ključne prekretnice i metamorfoze 'državne' crkve u multikulturnom društvu“, *Anali Hrvatskog politološkog društva*, vol. 7, br. 1, 2010.
Špehar, Hrvoje, „Načelo laičnosti u francuskome političkom sustavu“, *Političke analize*, vol. 2, br. 8, 2011.
Vrabec, Samir, „Konstitucionalizam, europski ustav i europski identitet u Habermasovim političkim spisima“, *Politička misao*, god. 51, br. 4, 2014.
Vučković, Ante, „Kako je Benedikt XVI. Zapadu pokazao njegovo lice?“ *Crkva u svijetu*, vol. 48, br. 2, 2013.
Weed, Ronald, Heyking John, *Civil Religion in Political Thought*, CUA Press, Washington, D. C, 2010.
Žižić, Ivica, „Opus Dei — otajstvo službe. O filozofskom ispitivanju liturgije kod Giorgia Agambena“, *Služba Božja*, vol. 55, br. 2, 2015.
Zucca, Lorenzo, *A Secular Europe: Law and Religion in the European Constitutional Landscape*, Oxford University Press, Oxford, 2012.

Luka Nešković

The Future of Europe and the Crisis of Christian Identity

The crisis of modern times, according to Benedict XVI, is conditioned by the dictatorship of relativism, which looks suspiciously on Christian heritage and strikes at the foundations of Europe that have been at the core of its cultural particularity for centuries. Compromisingly, the idea of the equivalence of liberalism with Christianity, as advocated by authors such as Marcello Pera, does not find much support among liberal thinkers. Jürgen Habermas emphasizes the importance of constitutional patriotism and the need for a more constructive understanding of identity in an area where, through history, several different cultures have crossed, in which each has left an indelible mark on its further development. In this paper, the question of the identity of Europe will be treated in the context of *archeology*, less *futurology*, by the method recommended by Agamben, since it is the only way of answering complex questions of the present, especially in a society that rarely resorts to forgotten sources of meaning.

Key words: Europe, identity, Benedict XVI, Habermas, Christianity

DIO II

STUDIJE

Milun Lutovac*

UDK 821.163.4.09-31(497.16)

Romani mojkovačkog književnog kruga**

Dva istorijska događaja: bitka između Kraljevine Crne Gore i Austrougarske monarhije, početkom januara 1916. godine, i potom, austrijska okupacija Crne Gore (1916–1918), inspirativno su izvorište i tematska preokupacija romana „Nevidbog“[1] (1933) Rista Ratkovića, „Dukljanska zemlja“[2] (1939) Dušana Đurovića, „Crna Gora“[3] (1958) Milovana Đilasa i „Mojkovačka bitka“[4] (1968) Ćamila Sijarića.

Pored iste građe i tematike, ove romane povezuje intenzivno prisustvo psihoze neizvjesnosti i straha koje, na tipično crnogorski način, naporedo egzistiraju sa odlučnošću naroda na otpor, bez obzira na žrtvu. Ne samo zbog korišćenja iste građe, već i zbog prožimanja njihovih narativnih struktura i elemenata, ovi romani čine jedan, jedinstven narativni ciklus, koji je nastajao tokom trideset pet godina, za koji se čini prikladno određenje — mojkovački književni krug.

Romani mojkovačkog književnog kruga nijesu zatvoren sistem, već su koherentna cjelina, osobene tematike, stvaralačkih svojstava i tehničkih postupaka po kojima se razlikuje od drugih djela ili grupa ostvarenja na osi crnogorske proze. Romani ovog kruga izrazili su istu viziju svijeta, kroz prizmu autora iz različitih perioda.

Ključne riječi: Risto Ratković, Dušan Đurović, Milovan Đilas, Ćamil Sijarić, Crna Gora, Mojkovačka bitka, roman;

Savremena teorijska misao termin „književno djelo“ sve češće zamjenjuje pojmom „umjetnički tekst“, kao adekvatnijim. U razvoju književnosti i disciplina o njoj, intertekstualnost je determinisana na različite načine. U širem smislu označava zavisnost tekstova jednih o drugima, a u užem smislu označava odnos među književnim tekstovima od kojih je za razumijevanje jednog potrebno poznavanje drugog. Novo značenje intertekstualnosti dali su poststrukturalisti stavovima „da se značenje jednog djela jedino može tumačiti odnosom s drugim djelima“[5].

* Univerzitet Donja Gorica, Fakultet za umjetnost i komunikacije, milun.lutovac@udg.edu.me

** Rad iz doktorske disertacije „Modernistički narativni modeli u romanima *Crna Gora* Milovana Đilasa i *Mojkovačka bitka* Ćamila Sijarića“.

1 Ratković Risto, „Nevidbog“, Daily Press, Podgorica, 2006.

2 Đurović, Dušan, „Dukljanska zemlja“, Zmaj-Pegaz, Bijelo Polje, 2005.

3 Đilas, Milovan, „Crna Gora“, Obod, Cetinje, 1994.

4 Sijarić, Ćamil, „Mojkovačka bitka“, Veselin Masleša, Sarajevo, 1981.

5 Solar, Milivoj, „Književni leksikon“, Matica Hrvatska, Zagreb, 2007, 164.

Intertekstualnost romana mojkovačkog književnog kruga satkana je od široke i složene mreže srodnih i analognih struktura, elemenata, modela, narativnih tokova i to, od prologa, do tragičnih epiloga romana. Bitni elementi intertekstualne strukture su: bitka i okupacija; temporalno–prostorne koordinate; kontekst tradicije; tragične sudbine junaka romana, te vojske, naroda i čitave zemlje. Intertekstualnost ovih djela odražava se i na unutrašnjem narativnom planu — korišćenjem modernističkih tehnika i modela naracije: lajtmotiva, simultanosti, unutrašnjeg monologa, ili promocijom aktuelnih poetika određenog vremena kao u Ratkovićevom „Nevidbogu" — avangarda, i Đurovićevoj „Dukljanskoj zemlji" — socijalna literatura.

Romane „Crna Gora" Milovana Đilasa i „Mojkovačka bitka" Ćamila Sijarića, pored tematike, intertekstualno povezuju motivi o bici, o zimskim pejzažima, o psihologiji likova, o starcima i ženama — učesnicima rata, o tragici bitke i veličini otpora. U oba romana su prikazani starci koji se dobrovoljno uključuju u bitku u „svečanim crnogorskim odijelima". Predstavnici stare garde su Vuk od Rovaca („Crna Gora") i Vidak Kuč („Mojkovačka bitka"), plastično izvajani i vrednovani s pozitivne tačke gledišta. Takođe, tužne povorke žena, njihovi likovi, odlučnost, stoicizam, hrabrost i, iznad svega, visoki moral, originalno su i kreativno prikazane u narativnim cjelinama u oba romana. Od mnogo primjera, navodimo samo dva: majka moli sina jedinca koji je pobjegao iz bitke da se „vrati u družinu", i kad on to ne prihvata — proklinje ga („Mojkovačka bitka"). Sestri su u bici poginula dva brata — barjaktara i ona traži od trećeg brata, koji se uplašio, da prihvati barjak ili će to ona umjesto njega učiniti („Crna Gora").

Intretekstualnost između ovih romana izrazita je i u prikazu i djelovanju dva bataljona koje predvode poručnik Petar Žurić („Crna Gora") i komandir Radič Memić („Mojkovačka bitka"). Ipak, najizrazitija je u epiloškim narativnim cjelinama. Glavni likovi ginu jedan za drugim. Nad poprištem bitke odliježu lelek i tužbalica. Žene traže svoje najbliže — ranjene i mrtve, pokazujući snagu i dostojanstvo koji prevazilaze antičke uzore. U toj pokori i nesreći, akteri bitke, teže od same smrti, doživjeli su naredbu o raspuštanju vojske i predaji oružja u bici koju nijesu izgubili.

M. Đilas piše da bitka nije imala pobjednika, dok je Sijarić u opisu ishoda bitke subjektivniji i pridaje mu prizvuk pobjede. Potpuno demoralisan, komandir Radič nalazi snage da obodri svoje vojnike.

I mogu vam reći toliko: da je vaša puška bila jedina koja je danas na Balkanu pucala... oni što će u goru, a neće kućama, nek ponesu oružje da se bore i dalje, ali kao narod; i ja ću tamo.[6]

Komparativna analiza romana „Nevidbog" Rista Ratkovića i „Dukljanska zemlja" Dušana Đurovića ukazuje, takođe, na paralelizam u njihovom prikazu „slike svijeta", kao i na intertekstualnu srodnost i povezanost narativnih struktura i elemenata. Najviše ih povezuje

[6] Sijarić, Ć, „Mojkovačka bitka", Veselin Masleša, Sarajevo, 1981, 331.

centralna tema — austrijska okupacija u uzročno-posljedičnoj vezi sa bitkom.

Samoj bici, njenom kontroverznom ishodu, psihozi koju je izazvala u narodu i njenim tragičnim posljedicama, dat je značajan prostor u oba romana. Zanimljivo je da teme i motivi ovih romana, iz tridesetih godina prošlog vijeka, korespondiraju i intertekstualno se povezuju sa Sijarićevim romanom „Mojkovačka bitka" iz 1968. godine. Između ova tri romana neznatne su razlike u prikazu zbivanja u pozadini, dobrovoljačke vojske, žena — učesnica i žrtava rata, tragičnih ljubavi: Umka — Radič („Mojkovačka bitka"); Đorđe — Vasvija („Nevidbog"); Branko — Mirjana („Dukljanska zemlja") i, naročito, u atmosferi beznađa, raspada patrijarhalne porodice i tragici likova i naroda.

Primjera za intertekstualnost romana mojkovačkog književnog kruga je na pretek, zbog čega je ilustrujemo samo karakterističnim i tipičnim izvodima. Najveće prepreke Umkinoj i Radičevoj ljubavi bile su predrasude djevojkine porodice, koja nije mogla ni da shvati, ni da prihvati, da se ona uda za čovjeka druge, tuđe, vjere i ratni haos („Mojkovačka bitka"). Zanos ljubavi Đorđe je platio životom, a Vasvija ludilom („Nevidbog"). Bili su jedno — žrtva vjerskog kanona. Zanimljiv je detalj da je u oba romana mržnja ipak prevaziđena. Umkin brat Šućro oprostio je Radiču, a Obrad — Đorđijevom ubici. To su bili prvi nagovještaji promjena na licu vjekovne dogme.

Umreženost prvih crnogorskih romana izražena je kroz prikaz austrijske okupacije: psihoza straha i neizvjesnosti, interniranje uglednih ličnosti, rekvizicija svega što narod ima — do crkvenih zvona. Svakodnevna nasilja i vješanja, uz pošast „španjolice", koja je prepolovila stanovništvo. Intertekstualni paralelizam ogleda se u prikazu glavnih likova, njihovih sudbina i propasti njihovih porodica: trgovca Obrada Jeremića („Nevidbog"); patrijarhalnog domaćina Gorčina Knežića („Dukljanska zemlja") i islamskog prvaka Redžepa Karadašića („Mojkovačka bitka"). Narativni scenario o njima razlikuje se u nijansama, a istovjetne su im sudbine, stradanje porodica i ekonomsko propadanje, kao posljedica surove okupacije, ali i nepokornost i etičnost.

U romanima mojkovačkog književnog kruga evidentna je i ilustrativna identičnost u opisu dobrovoljačke vojske. Kod Ratkovića, kao pješaci u seljačkim odijelima: *Sve sam pešak. U seljačkom odelu, neki opremljeni malo bolje, no mnogi i mnogi onako kako su se zatekli na njivi sa polovnim ili pocepanim opancima. Iđahu većinom pognuti i zamišljeni, no čim bi nastupili kroz varoš, dizahu glave i pesma im se vijaše, zajedno sa barjakom.*[7]

A kod Sijarića, kao kosci na mobi: *A takvi su i bili — kao kosci koji su došli da kose na mobu, jer su bili vojska dobrovoljačka, trubama*

[7] Ratković, R, „Nevidbog", Daily Press, Podgorica, 2006, 50.

na vojnu nepozvana, u spiskove neupisana, na vjernost nikome ne zakleta i u crkvama nepričešćena.[8]

Na sličan način vojsku prikazuje i M. Đilas:

Ali ne ratuje samo vojska. Ni muški jedino. Ratuje sva Crna Gora — Crnogorke.[9]

U romanu „Dukljanska zemlja" prikazano je niz motiva o ratištu, konkretno hercegovačkom, gdje je vojska odstupila bez borbe, što su vojnici doživjeli kao izdaju. Međutim, fragmenti tog ratišta na kome se i nije desila bitka, dio su šireg konteksta sukoba dvije države i, jedan od oblika otpora, koji je kulminirao u Mojkovačkoj bici. Ona se u ovom romanu eksplicitno slavi i neka je vrsta sinteze svih romana ovog kruga.

To je poslednja i najslavnija bitka crnogorska... Ljudi nisu mislili ni na oca ni na ženu, ni na đecu. Bila je jedna jedina misao: pobijediti, i pasti za slobodu svoga kamena...[10]

Tradicionalne predstave, pod kojima podrazumijevamo fenomene mitskog, arhetipskog, folklornog... odraz su civilizacijskih i vjerskih uticaja, kao i identitetsko-mentalitetskih struktura.

Bio je iznemogao. Znojio se, kupio u klupče, tražio vode i šaputao kako mu nedostaje vazduha... Biće stao na sugreb! - šaputala je Fima. Jutros je bio zdrav. Sugreb... sugreb... sugreb...[11]

Košmari, halucinacije i snovi česti su motivi... U snove se vjeruje kao u javu. Čak i više. Gorčin („Dukljanska zemlja") sanja oca koji ga kori zbog izgubljene njive.

Za njom kukaju naše duše. Nemirni smo. Nas nešto progoni i muči i već čujemo u našim grobovima glas potomstva koji strašno proklinje... Ne daj, Gorčine, ne daj našu divnu Londžu...[12]

Kult predaka, po čemu se Crnogorci i Hercegovci razlikuju od ostalih balkanskih naroda (J. Cvijić), naglašen je u svim romanima mojkovačkog književnog kruga, a naročito u romanu „Crna Gora".

Iz zaboravljenih grobova ustaju skeleti praotaca i rodonačelnika i idu od kuće do kuće — na svaka vrata i proklinju da njihove muke i njihove kosti ne ostanu nepokajane.[13]

U romanu „Mojkovačka bitka" prikazan je širok spektar tradicionalnih predstava, a među njima dominiraju — vjerovanje u predodređenost i sudbinu:

On je (Redžep Karadašić n. n) naučio da se o bogu i sudbini govori samo meko... I to što su sada u tim jaslama, volja je sudbine. I ako ih sjutra pomore, i to će biti po božjoj volji.[14]

---

[8] Sijarić, Ć, „Mojkovačka bitka", ibid, 56.
[9] Đilas, M, „Crna Gora", Obod, Cetinje, 1994, 7.
[10] Đurović, D, „Dukljanska zemlja", Zmaj-Pegaz, Bijelo Polje, 2005, 162.
[11] Đurović, D, Ibid, 240–241.
[12] Ibid, 100.
[13] Đilas, M, „Crna Gora", Ibid, 6.
[14] Sijarić, Ć, Ibid, 185.

Roman „Nevidbog“ u intertekstualnom pogledu nalazi se između „Dukljanske zemlje“ i „Mojkovačke bitke“. Sa romanom Dušana Đurovića povezuju ga motivi okupacije, naročito straha, gladi, epidemije španjolice i propadanja patrijarhalnog načina života. Sa Sijarićevim romanom povezuju ga drugačije intertekstualne scene: tradicionalna vjerska podvojenost i mržnja, liričnost, kao i model poetizacije pripovijedanja, i metaforičnost.

Prepredenost „božijeg sluge“ i zelenaša Haliodže u romanu „Nevidbog“ izražena je epitetskim lajtmotivom: *Žuta čalma, žute oči, žuti zubi. Žut osmeh...*[15]

Intertekstualnost romana mojkovačkog kruga proizvod je korišćenja građe o istim istorijskim događajima, o brzim promjenama u drugoj deceniji XX vijeka, o stvarnom i psihološko-emocionalnom prostoru Sandžaka, Polimlja, Gornjeg Potarja, te o tragici, kako naroda u cjelini, tako i individua. Svi ti fenomeni, u manjoj ili većoj mjeri, dio su struktura i narativnih tokova ovih romana. Intertekstualno su intenzivnije povezani romani „Nevidbog“ i „Mojkovačka bitka“. U vezi s tim nameće se misao da je to logično, jer im je narativno izvorište Sandžak, njegova bipolarnost i egzotičnost, ali pažljivija komparacija ova dva romana navodi na pretpostavku o uticaju R. Ratkovića na Ć. Sijarića, naročito u pogledu liričnosti teksta, te upotrebe izraza i korišćenja figura.

Kada je riječ o intertekstualnosti romana mojkovačkog književnog kruga treba istaći i njihovu metatekstualnu povezanost sa djelima crnogorske tradicije, naročito u segmentima i narativnim cjelinama etičke prirode. Najviše su, nešto modifikovane, korišćene misli iz „Gorskog vijenca“: *Udar je i njegovu varnicu iskresao.* (Đilas: 20) („Udar nađe iskru u kamenu“ — P. P. Njegoš).

Metatekst Vidaka Kuča, viteza iz brojnih crnogorskih ratova, je kosovski mit i junačka narodna pjesma: *Ovo je crnina na ovoj kapi (crnogorskoj, n. n) za Kosovom; od Kosova ovamo sve je crno, a nije crno sàmo ovo polje koje predstavlja Crnu Goru — zato što je, đetiću, Crna Gora slobodna.*[16]

Metatekstualnost romana mojkovačkog književnog kruga najčešće se javlja u vezi sa čovjekovom sudbinom, misijom i odgovornošću pred sobom i narodom u varijacijama Njegoševe sentence: „Što je čovjek, a mora bit čovjek!“ Slične su metatekstualne refleksije o životu. Drugačije ga, jedino, u duhu avangardne poetike, predstavlja R. Ratković.

Život je topla krv. Život je ptica. Život je ptica bez krila. Život su krila bez ptice. Život je ptica sa krilima. Život je ptica što zapaljena leti u noći. Život je mala zabuna. Život je aleluja, oputo. Život je zbogom.[17]

Originalan, pjesnički doživljaj života — munjevitog leta, od „tople krvi“ do „aleluja“ i „zbogom“.

---

[15] Ratković, R, „Nevidbog“, Ibid, 85.
[16] Sijarić, Ć, Ibid, 49.
[17] Ratković, R, Ibid, 155.

*

Tragika je paradigma romana mojkovačkog književnog kruga. Ona je objektivan i upečatljiv odraz događaja u burnom periodu balkanske istorije (1912–1918), među kojima Mojkovačkoj bici pripada jedno od centralnih mjesta. Pored bitke i okupacije, na tragične sudbine likova uticalo je rušenje ustaljenih, tradicionalnih oblika života. Kako novi temelji nijesu stvoreni, likovi romana ostali su bez orijentacije, perspektive i budućnosti.

Obrad Jeremić je junak romana „Nevidbog" Rista Ratkovića. Prikazan je auktorijalnim pripovijedanjem, kroz postupke i dijaloge, ali i kroz prizmu njegovog mladog sina, koji najbolje uočava promjene na njemu. Obrad je prikazan kao fizički, psihološki i moralno stamen čovjek, sposoban da prebrodi mnoga iskušenja. Autor ga pozitivno vrednuje i svi njegovi postupci u skladu su sa principima crnogorske etike. U turskom vaktu *branio je sebe od drugog*; u crnogorskom periodu slobode, od 1912. godine, *branio je druge od sebe*, pa i oprostio život Turčinu, ubici svog brata. U vrijeme opšteg otpora novom okupatoru učestvuje u bici i izdašno je, materijalno, pomaže. Tu činjenicu koristi njegov oponent — trgovac Luka Orlić, koji ga kleveta kod okupacijskih vlasti. Obrad, za spas glave, daje veliki otkup, što, uz druge gubitke, moćnu i uglednu porodicu vodi u sunovrat, ka siromaštvu. Epidemija „španjolice" uzima mu kćer, a kad se ponadao rehabilitaciji i novom usponu dolaskom srpske vlasti, 1918. godine, pada u potpunu bijedu, jer je to, ispostavilo se, bilo vrijeme Luke Orlića.

U epilogu romana, Obradovog sina Vaska iz zatvora sprovode na saslušanje:

Na pola čaršije ču se pogrebna pesma... Mladić saznade da to nose njegovu majku... tražaše očima nosila. Ugleda i oca, kako ide pognute glave. Beše sed. I odela izveštalog... Čakšire iskrpljene... Na nogama mu opanci. I još nisu čitavi. Mladićev korak se zamrsi.[18]

Bio je to kraj jedne ugledne i rodoljubive porodice.

Gorčin Knežić junak je romana „Dukljanska zemlja" Dušana Đurovića. Ugledan i radan seljak, autoritativni domaćin patrijarhalne porodice, doživio je „golgotu", ali mu se, na kraju romana (za razliku od Obrada Jeremića), ukazuje perspektiva. Prikazan je kroz prizmu auktorijalnog pripovjedača, kroz postupke i djelovanje, ali i kroz snove i halucinacije. Gorčin opaža kako se život oko njega mijenja i ruši, ali ga nada i vjera u bolje dane nikada ne napušta, i po tome se razlikuje od drugih likova ovog ciklusa. Ostaje priseban čak kad čuje vijesti o pogibijama na ratištu, o internacijama i tragičnim sudbinama mnogih likova. I kada „španjolica" prepolovi stanovništvo sela Kalin, i odnese mu dvoje djece, i kada mu nepogoda uništi ljetinu, i nemaština nametne novu bijedu, Gorčin brani ono što je ostalo, što ga još drži za konac života. I u ovom romanu postoji izdajnik

[18] Ratković, R, Ibid, 174.

i špijun. Vlada opšte beznađe: svakodnevne sahrane, rekvizicije, nasilja... Uprkos svemu, Gorčin uporno vjeruje u „prokletu", ali njegovu, dukljansku zemlju. U epilogu romana, poslije povlačenja Austrijanaca, Gorčin doživljava katarzu:

...dobra i plemenita zemlja Londža bila je slobodna i na njoj se pobednički ispravljao krupan kosmati trudbenik Gorčin, ispravljao se kao kakav stari balkanski džin...[19]

Gorčinova ekstaza je ekvivalent patnji koju je preživio, a preživio je, prije svega, zbog antejske povezanosti sa zemljom. „Dukljanska zemlja" uspjeli je fikcionalni prikaz jednog tragičnog perioda crnogorskog života ali, istovremeno, priča o ukorijenjenosti čovjeka u taj život i o njegovoj snazi da opstane pored svih iskušenja.

Između romana „Nevidbog" i „Dukljanska zemlja" postoji dosljedan paralelizam. Od portreta glavnih junaka, stradanja i propadanja njihovih porodica, opisa posljedica „španjolice" i austrijske okupacije, do prikaza njihovih oponenata i smjene društvenih poredaka.

U složenoj strukturi i kompoziciji romana „Crna Gora" ima mnogo likova, među njima i onih sa tragičnim sudbinama, ali nije lako odrediti glavnog junaka. U dijelu romana „Bitka", naročito u njegovim epiloškim epizodama, prikazano je mnogo bezimenih junaka, ranjenih i mrtvih, koje po stratištu traže njihove majke, žene, sestre... Scene susreta tih žena sa svojim poginulim najsnažnije su i najpotresnije stranice ovog romana. Majka iz Gornje Morače traži da joj se pomogne da svog poginulog sina podigne na konja da bi ga odnijela i sahranila, u selu, kod kuće, kad nije mogla njegovu braću: *...zar da tu — u jabani, ostavim i ovoga, poslednjeg sina, kao onu trojicu — dva na Skadru, jednog na Bugarskoj? Da nema ko ni njemu zadušnu svijeću da pripali!*[20]

Ova majka mogla bi da personifikuje, po svojoj žrtvi, bolu i dostojanstvu, sve Crnogorke, da bude junakinja romana. Ali, tik pored nje, nadnijete nad svojima, su i druge majke, žene, sestre — heroine romana.

Kod čitaoca se, na tren, javlja dilema, da li su žene glavni akteri radnje romana ili ratnici, kao, na primjer, mladi poručnik Petar Žurić, zamjenik komandanta bataljona, koji je prikazan u akciji i borbi, ali i kao kompleksan i moderan lik, po čemu, može biti alter ego autora — *ratnika*. U „Vješalima" pisac iskazuje svoja shvatanja kroz stavove studenta Miloša Miloševića koji se, zbog toga, može smatrati alter egom autora — *intelektualca*. Opisan je sa spoljašnje i unutrašnje tačke gledišta, kroz unutrašnji monolog i pulsiranje njegovog uma i svijesti o smislu i apsurdu svega postojećeg, a naročito srpske nesloge i same bitke. P. Žurić ima šire i savremenije poglede o aktuelnim pitanjima svoga doba i zato je prikazan kao lik ispred vremena i drugih likova romana mojkovačkog književnog kruga. Ipak, to

[19] Đurović, D, Ibid, 262.
[20] Đilas, M, Ibid, 93.

ga ne sprečava, čak, možda, još više motiviše, da se bori srčano, hrabro, kao svaki drugi vojnik. U jednom od posljednjih okršaja — gine.

On je vidio, trčeći kroza snijeg s revolverom u desnoj ruci — lijevom je pridržavao sablju da mu ne smeta, kako vojnici padaju, pogođeni, šireći ruke ili se sklupčavši u snijegu. Ali to kao da nijesu bili mrtvi i ranjeni, i ne njegovi vojnici, a urlici i krv, razjapljene čeljusti i istreštene oči — sve je to bilo prirodno kao da se ni malo nije ticalo lično njega.[21]

Dramatičan i autentičan opis bitke i poistovjećivanja vojnika s njom. Pripovjedač lik Petra Žurića prikazuje i poslije njegove smrti, predajući ga legendi kroz svojevrsnu tugovanku njegovog komandanta.

Sine moj, ko će vojsku da mi vodi, s kim ću vojevati, okrepo moja![22]

Mladi poručnik Petar Žurić sahranjen je na mojkovačkom ratištu, a vaskrsao u Đilasovoj fikciji i romanu.

U dijelu romana „Vješala" glavni lik je, takođe, mlad čovjek, osuđen na smrt vješanjem. On je student filozofije, shvatanja sličnih kao P. Žurić i, po tome, kao i tamničkoj sudbini, podsjeća na autora — *zatvorenika*. Za razliku od svih drugih likova, student Miloš Milošević prikazan je modernističkim tehnikama i postupcima, prije svega unutrašnjim monologom — solilokvijumom i doživljenim govorom. Njegova veličina i podvig su u tome što je odbio saradnju sa okupatorom po cijenu smrti vješanjem. Da bi donio tešku i konačnu odluku pomogle su mu majka i sestra pri rastanku s njim: *Dušu čuvaj!* Njegova odluka je izraz ličnog moralnog zakona, ali i osjećanja dužnosti prema društvenoj zajednici i njenim težnjama.

Tragika života i tragične sudbine likova dominantno su obilježje romana „Mojkovačka bitka". Likovi se razvijaju uporedo sa radnjom, čineći je time tajnovitom i zanimljivom. Autor ih prikazuje upotrebom modernističkih tehnika i modela: paralelizam, simultanost, filmska montaža, doživljeni govor, unutrašnji monolog... Glavni junaci povezuju sve tri narativne cjeline: zbivanja u pozadini, ljubavnu priču i tok bitke. Na sudbine likova romana „Mojkovačka bitka" nijesu uticale samo bitka i okupacija (kao u drugim romanima ovog ciklusa), već, možda, snažnije i izrazitije, tradicija, vjerska i etnička podijeljenost, mentalitet i psihologija ljudi iz provincije.

Pripovjedač, skoro neopaženo, u radnju uvodi stari bračni par koji se, na kraju umetnute priče, uzdiže do visine antičkih likova i vrhova crnogorske etike. Saznavši da im je sin poginuo, i da su mu noge ostale nesahranjene, stari par odlazi u žarište bitke, starac sa sabljom, starica sa pletivom, ne misleći na svoj život, i u njoj, na brisanom prostoru između dvije vojske, ginu.

Bili su, tako dok jašu konje i idu, neuništivi — kao i put njihov..., i misao koja ih vodila ka nekakvoj tački na svijetu gdje ima jedna vojnička humka...[23]

Svojim činom izrasli su u simbol viteštva, etičnosti i svjesne žrtve.

---

[21] Đilas, M, Ibid, 79–80.
[22] Đilas, M, Ibid, 89.
[23] Sijarić, Ć, Ibid, 90.

Tragika vojnika Novaka Čelića je drugačije vrste i kreativno snažno prikazana kroz doživljeni govor u kojem se on ispovijeda svom komandiru o bezumnom činu — silovanju nepoznate žene, koji je učinio zbog bolesne i nesavladive ljubomore prema sopstvenoj ženi. Unutrašnji konflikt i grižu savjesti riješio je samoubistvom. Tragična vojnička sudbina, kao posljedica opšteg rasula i propadanja. Njegov komandir Radič, koji je već iskusio gorke plodove rata, na čuđenje vojnika, pokazuje razumijevanje za samoubicu:

Breme, koje je nosio pokojnik bilo je teško, jer to breme nije padalo na njegova ramena, ono je padalo na njegovu dušu. A što pada na dušu, teško pada.[24]

Rat, očigledno, nije samo puška, borba i smrt, već ima bezbroj lica i oblika, a najteži rat je onaj koji čovjek vodi sam sa sobom. Vodili su ga dugo — crnogorski kapetan po oslobođenju od Turaka, Maksim Tucanja i islamski prvak, Redžep Karadašić, ukorijenjeni u svoje tradicije, vjere i mitove, u svemu oponentni, a združeni u trenutku smrti pred austrijskim rafalima, kasno za bijeg od vjekovnih zabluda.

Iako pobjednici u životu, i ratu: Despina — hajduk i orator; Mojsije — div junak; Šućro — simbol preobražaja, i Radič, koji je ostao sam — bez Umkine ljubavi, poslije bitke, raspuštanja vojske i kapitulacije zemlje — našli su se u praznom prostoru, dezorijentisani i izgubljeni u njemu. Sve njih, i već pomenute likove, po čistoti ljubavi, predanosti, nadi i tragičnosti natkriljuje djevojka Umka, sahranjena, ne slučajno, kao jedan od junaka na mojkovačkom ratištu.

Likovi iz romana mojkovačkog književnog kruga žive i djeluju u dosluhu sa prirodom, u saglasju boja, zvukova, mirisa, ali i u svijetu svojih nadanja, snova, strahova i košmara. Njihov nerazdvojni pratilac su: tugovanke, tužbalice, lelek, kletve — tamni veo kojim su ogrnuti do kraja priče ili života: *...kao da bježi od rake, od narikače koja je pustila svoj glas nad visovima, nad vojskama, otegnut i crn kao ona, zazivljući žive i mrtve, proklinjući i prokletu zemlju crnogorsku u kojoj se dobar čovjek i junak održati ne može, kunući, u kamen zatucajući osvajača koji je roždestvo Hristovo krvlju ljudskom natopio i nezvan došao da pokosi cvijeće Crne Gore.*[25]

*

„Razborite, hrabre i čestite žene uživale su ugled muškaraca, ratnika, prema njima su se ovi odnosili s najvećim poštovanjem... one su, poput Spartanki, savjetovale braću i sinove da se ne vrate iz boja donijevši sramotu zajednici; i kada nijesu lično učestvovale u slavnim

[24] Sijarić, Ć, Ibid, 107.
[25] Đilas, M, Ibid, 75.

podvizima, omogućavale su ih, posvetivši se vaspitanju djece, učeći ih hrabrosti i plemenitosti na vrijednim primjerima predaka."[26]

Ovaj etičko-sociološki diskurs o crnogorskoj ženi kreativno je ovaploćen u romanima mojkovačkog književnog kruga, posebno njihov uticaj na „nedopustivost moralne smrti" sina, brata, muža... A pošto su se oni, i zbog tog uticaja, kao i svoje etičke svijesti i moralne dužnosti, stalno borili i često ginuli, u Crnoj Gori se, najviše zaslugom žena, razvio kult muške glave — *potomka*.

U opisima i prikazima žena i njihove podrške ratnicima, osjeća se metatekst: „žena mlada, ama soko sivi, puni puške svome gospodaru"[27], kao i svjedočenja izvanjaca o Crnogorkama koje su ih fascinirale etikom i junaštvom, ali i dostojanstvom u patnji i siromaštvu.

Najimpresivniji motiv u prikazu žena u romanima mojkovačkog književnog kruga su crne povorke žena koje se, sporo, danima i noćima, kreću od ognjišta do ratišta... U njima žene, združene u nevolji, nose teška bremena potrepština za svoje, a često i sinove na bremenima, da ih očevi vide prije nego što poginu u bici. Žene su prikazane kompleksno, kroz čitav niz poslova koje obavljaju. Na žene su, dok muškarci vojuju, pale kuća, imanja, vaspitanje djece, ali i čuvanje ugleda porodice i bratstva. Po toj mnogostrukosti obaveza i napora žene se, u ovim romanima, uzdižu iznad ratnika. Temom i motivima o ženi, o njenom mučeničkom životu i, često, tragičnoj sudbini, intertekstualno su povezani romani mojkovačkog književnog kruga.

Povorka žena u „Dukljanskoj zemlji" opisana je mimetički, bez poniranja u njihovu psihu i tokove svijesti: *Drugi dan, posle podne, mala gomila žena približavala se logoru. Išle su polako, istezale vratove pod bremenom, bile iznurene i udavljene od preteranog napora.*[28]

Međutim, pripovjedač radnju pokreće i ubrzava umetnutom pričom o tragediji mlade porodice: Anđe, Đura i njihovog sinčića, kojom povezuje nekoliko glava romana, kreativno prikazujući užasne posljedice austrijske okupacije. U tim opisima pripovjedač se emocionalno i umjetnički uzdigao iznad realističkog manira. Anđina sudbina personifikuje tragične sudbine ostalih žena u romanu.

Uloga žene u ratnim zbivanjima i prikazivanje žene kao žrtve rata snažno su iskazani u romanu „Crna Gora".

Po Mojkovcu Crnogorke — sestre, majke, žene, obilaze mrtve. Vraćaju se s darovima i ponudama, s pozdravima i željama, koje nijesu imale kome da predaju. Sada to predaju mrtvima — svojima i tuđima, Crnogorcima. Izlažu sve, na snijeg, na mrtve: čarape, marame, jelo, ljubav i nade. Zovu u boj i tugu.[29]

---

[26] Tomović, Slobodan, „Moralna tradicija Crnogoraca", CID, Podgorica, 2006, 132–133.

[27] Petrović Petar II Njegoš, „Gorski vijenac", Celokupna dela Petra II Petrovića Njegoša, Prosveta, Beograd, 1974.

[28] Đurović, D, Ibid, 36.

[29] Đilas, M, Ibid, 95.

Najtragičnije scene opisane su u epilogu prvog narativnog dijela romana „Bitka“ Kretanje žena po ratištu asocira na motive iz junačke narodne pjesme „Kosovka devojka“, s razlikom što za njihove muževe, sinove i braću nema ni vina, ni melema. Prikaz ratišta je, koliko tragičan toliko i neshvatljiv. U atmosferi smrti, krvi, mrtvih, žene ostaju pribrane i dostojanstvene u svojoj patnji i bolu. Njihovu etičnost i hrabrost ilustrujemo sa nekoliko primjera.

Dobrana, iz sela Rječina, pohitala je na ratište da obraduje muža Radoja viješću o rođenju sina. Originalnost ovog motiva je u poenti što je sina rodila mlađa žena, kojom je Dobrana oženila Radoja, jer nijesu imali poroda, kao i u njenom razgovoru s poginulim Radojem, koji nije doživio da čuje glas o svom sinu. Život se nastavlja uprkos ratu i zlu.

Nevjesta Stanija nalazi teško ranjenog muža, koji odolijeva mukama dok ga ne prenesu preko Tare, nadomak kuće: *Ti znaš, znam — žao ti je! I ja žalim. Ljudi ginu, moraju da ginu. Čuvaj sina...*[30], i s tom porukom umire.

Majka iz Gornje Morače traži pomoć da ponese mrtvog sina i sahrani ga u svom selu, kad već nije mogla tri njegova brata koji su ostali na dalekim ratištima. Majka Crnogorka, bez suza u očima i bolom duboko zakopanim u sebi. Sa njom se, po dostojanstvu, bolu i žrtvi može uporediti majka iz dijela romana „Vješala“ koja sina, osuđenog na smrt savjetuje: *Sine moj, prsima kojim sam te zadojila, zaklinjem te — čuvaj pamet i dušu svoju!*[31]

Zaklinje majka sina da čuva pamet i dušu, a ne svoj život. Strah od moralnog posrnuća brata i muža, takođe je motiv iz ovog romana. Očajna sestra, poslije pogibije dva brata — barjaktara, traži od trećeg, uplašenog, da, po narodnom običaju, preuzme barjak. I pored njegovog trenutnog posrnuća, sestra uspijeva u svom naumu. Na sličan način se odnosi supruga kapetana, osuđenog na smrt vješanjem, govoreći mu da želi da se zna čija je žena bila i da se s njim ponosi njegov sin.

Zakoni moralne dužnosti bili su duboko ukorijenjeni u crnogorskom narodu. Bili su iznad pojedinačnih sudbina, interesa i emocija. Bili su narodni štit, jači od oružja, okova i lanaca. Moralni zakoni su obavezivali na odricanje i žrtve, ali i na poštovanje palih za slobodu.

Povorka žena, koju predvodi stari ratnik Vidak Kuč, prikazana je modernističkim postupcima i modelima u IV i V poglavlju romana „Mojkovačka bitka“.

Bile su živi dio zemljin koji diše i sanja, rasturen široko po ledini i sad miran... okružen kamenom i planinom.[32]

Pripovjedač, u psihu, svijest, traume žena, ali i njihov stoicizam, moral i svjesno žrtvovanje, ulazi preko tačke gledišta dijegetičkog naratora, njihovog nerazdvojnog saputnika i vođe Vidaka Kuča: *I ja*

---

[30] Đilas, M, Ibid, 92.
[31] Đilas, M, Ibid, 195.
[32] Sijarić, Ć, Ibid, 46.

imam đake, moj đetiću, moj učitelju — eto te što leže moji su đaci, moja škola; sve ženska škola; sve đačice. A čitanke su im, moj učitelju, sve ove planine što ih vidiš, i one druge što ih ne vidiš, pa ih ... čitaju, čitaju.[33]

Sijarićeve žene u povorkama i na ratištu su bez imena, mada sve različite, sa svojim strepnjama i iskušenjima, čitalac ih doživljava kao jednu junakinju, ali istovremeno, i mučenicu. One su najranjiviji i najtragičniji svjedoci ratnog haosa u kome učestvuju bez svoje volje, i čije su žrtve. Prikazi povorki žena i njihovog pojavljivanja na ratištu skoro su istovjetni i kod Đilasa i kod Sijarića.

I kao da ih više nijesu nosile njihove noge, nego gurao njihov bol, pošle su ka onom redu mrtvih koji je čekao, leden, nijem, i crn, na inače čistu snijegu u kojem su ležali kao u cvijeću.[34]

Komparacija snijega i cvijeća aluzija je na slavu poginulih.

I u ovom romanu je opisan etički čin majke koja sinu — bjegunccu s ratišta, savjetuje „da se vrati u družinu". Kada on to ne prihvata, proklinje ga: *Kamenu*! Upečatljiv primjer intertekstualnog motiva o crnogorskoj majci i njenim shvatanjima dužnosti i slobode.

Sve romane mojkovačkog književnog kruga povezuje opštenarodni karakter otpora. U njemu, pored vojnika, učestvuju žene, starci i djeca. Sve romane prožima kult muškog djeteta — *potomka*. U opisima smrti likova, pominje se rađanje njihovih sinova — budućih branilaca slobode.

A tebi treba da se oženiš, da ti dijete pušku prifati. Ne velim čelenku s tvog čela, ne velim ralo iz tvoje njive, ne velim kosu iz tvoje livade, ni tu knjigu kojoj djecu učiš, nego velim — avaj, pušku![35]

Jedna od dominantnih relacija koja romane mojkovačkog književnog kruga čini intertekstualnim je *žena — rat* (ratište).

Poznat je fenomen saživljenosti stvaralaca sa zavičajem ili određenom sredinom koju su fikcionalno otkrili i predstavili svijetu, proslavivši se međusobno: Servantes, Tven, Fokner, Šolohov, Andrić... Mnogo je rjeđa pojava da jedna sredina ili događaj kreativno podstaknu više stvaralaca, kao što su, u ovom kontekstu, Sandžak i Mojkovačka bitka. To je nesumnjiv znak egzotičnosti miljea, još više istorijskog značaja događaja i njegovog uticaja na sudbinu Crne Gore. Međutim, susret i ukrštanje egzotičnih motiva gluve provincije s dramatičnošću i tragičnošću posljednje bitke stare države za slobodu, bili su inspirativna građa za kreativno prikazivanje opšteljudskih egzistencijalnih muka autorima romana ovog književnog kruga.

Na osnovu ove analize zaključujemo da *romani mojkovačkog književnog kruga* u periodici crnogorske romaneskne proze čine poseban socijalno-psihološki, fikcionalni i poetički ciklus.

---

[33] Sijarić, Ć, Ibid, 47.
[34] Sijarić, Ć, Ibid, 173.
[35] Sijarić, Ć, Ibid, 50.

Literatura

Andrić Ivo, „Prokleta avlija“, Oktoih, Podgorica, 2007.
Bahtin Mihail, „O romanu“, Nolit, Beograd, 1989.
Bal Mike, „Naratologija — teorija priče i pripovedanja“, Narodna knjiga — Alfa, Beograd, 2000.
Bart Rolan, „Književnost mitologija semiologija“, Nolit, Beograd, 1979.
Bečanović Tatjana, „Poetika Lalićeve trilogije“, CANU, Podgorica, 2006.
Beker Miroslav, „Tekstualnost“, u: „Intertekstualnost i intermedijalnost“, Zavod za znanost o književnosti, Zagreb, 1988.
Miroslav Beker, „Suvremene književne teorije“, Liber, Zagreb, 1986.
Đilas Milovan, „Crna Gora“, Obod, Cetinje, 1994.
Đurović Dušan, „Dukljanska zemlja“, Zmaj-Pegaz, Bijelo Polje, 2005.
Ivanović Radomir, „Poetika Rista Ratkovića“, Univerzitetska riječ, Nikšić, 1990.
Kafka Franc, „Proces“, Daily Press, Podgorica, 2003.
Kami Alber, „Stranac“, Daily Press, Podgorica, 2003.
Kayser Wolfang, „Nastanak i kriza modernog romana“, Nolit, Beograd 1979.
Kenan Š. R., „Narativna proza“, Narodna knjiga — Alfa, Beograd, 2007.
Konstantinović Zoran, „Fenomenološki pristup književnom delu“, Beograd, 1969.
Lalić Mihailo, „Lelejska gora“, Nolit, Beograd, 1965.
Lešić Zdenko, „Književni tekst u mreži intertekstualnosti“, u: „Nova čitanja, Poststrukturalistička čitanka“, Buybook, Sarajevo, 2003.
Lotman M. Jurij, „Struktura umetničkog teksta“, Nolit, Beograd, 1985.
Lukač Đerđ, „Teorija romana“, Izdavač, Beograd, 1990.
Mandeljštam Osip, „Kraj romana“, Roman, Nolit, Beograd, 1975.
Marčetić Adrijana, „Figure pripovedanja“, Narodna knjiga — Alfa, Beograd, 2003.
Peleš Gajo, „Tumačenje romana“, Artesor naklada, Zagreb, 1999.
Petrović Petar II Njegoš, „Gorski vijenac“, Celokupna dela Petra II Petrovića Njegoša, Prosveta, Beograd, 1974.
Ratković Risto, „Izabrana djela“, knj. IV, Nikšić, 1991.
Ratković Risto, „Nevidbog“, Daily Press, Podgorica, 2006.
Riker Pol, „Vreme i priča“, IK Zoran Stojanović, Beograd, 1993.
Rebronja, Nadija, „Romani Ćamila Sijarića između tradicionalnog i modernog“, Novi Sad, 2013.
Sijarić Ćamil, „Bihorci“, Veselin Masleša, Sarajevo, 1981.
Sijarić Ćamil, „Mojkovačka bitka“, Veselin Masleša, Sarajevo, 1981.
Sijarić Ćamil, „Zelen prsten na vodi“, Veselin Masleša, Sarajevo, 1981.
Solar Milivoj, „Teorija književnosti i rječnik književnoga nazivlja“, Glasnik, Beograd, 2012.
Solar, Milivoj, „Književni leksikon“, Matica Hrvatska, Zagreb, 2007.
Solar Milivoj, „Ideja i priča“, Liber, Zagreb, 1974.
Štancl Franc, „Tipične forme romana“, KZ, Novi Sad, 1987.
Tomaševski Boris, „Teorija književnosti“ / Tematika, Zagreb, 1998.
Uspenski A. Boris, „Poetika kompozicije; Semiotika ikone“, Nolit, Beograd, 1979.
Velek Rene — Voren Ostin, „Teorija književnosti“, Nolit, Beograd, 1985.
Ženet Žerar, „Figure“, Svetovi, Novi Sad, 2002.

Novels of the Mojkovac Literary Circle

By studying the novels we came to realization that the Battle of Mojkovac, which took place on the Orthodox Christmas Eve of 1916, was decisive to Montenegro, but that it was also merely one event in an enduring and much wider conflict between the East and the West, the two civilizations contrasting in many respects. That discovery has helped us to realize the tragedy of the "dual province" population which after the multi-centennial, the Ottoman empire, had also experienced the second, Austro-Hungarian occupation, ultimately followed by the loss of independence, along with the country of Montenegro.

Within the clash of civilizations, a ruthless and unscrupulous conflict between the patriarchal, centuries-old way of life and a budding civic organization of society based on the development of trade and small towns has also been unfolding. Although less noticeable, a dramatic and unstoppable clash of cultures, of oral tradition and the imminent descriptive epoch — and the clash of oral and written literature within them — has been taking place simultaneously. The best evidence of this can be found in Montenegrin novels, which are the subject of this work. They describe the events of the battle written in their own original way.

Nikola Banićević*

UDK 351.86:061.1EU(497.16)
327.51(497.16)

Reforme sektora nacionalne bezbjednosti u procesu evroatlantskih integracija Crne Gore

Crna Gora je kao svoje spoljnopolitičke prioritete izabrala članstvo u NATO i EU. Ovako definisan cilj podrazumijeva kontinuirane reformske procese kroz usvajanje standarda u različitim oblastima djelovanja države i društva. Formiranje sistema nacionalne bezbjednosti kao efikasnog i interoperabilnog, imperativ je svake države. Država korišćenjem sistema nacionalne bezbjednosti građanima treba da omogući miran i siguran život, zaštiti živote i imovinu građana, kao i ljudska prava i slobode koje su garantovane međunarodnim dokumentima i Ustavom Crne Gore. Nije Crna Gora izolovano područje, već se nalazi na bezbjednosno nestabilnom prostoru Zapadnog Balkana, a kao i druge države opterećuju je izazovi, rizici i prijetnje po nacionalnu bezbjednost. Radi svega izrečenog država mora ostati istrajna na reformskom i integracijskom putu.

Ključne riječi: reforme, nacionalna bezbjednost, Zapadni Balkan, izazovi, rizici, prijetnje

Noviju istoriju Crne Gore možemo posmatrati na vremenskoj liniji od njenog sudjelovanja kao republike u državi SFRJ od 1946. godine pa do obnove nezavisnosti 2006. godine, kada počinje ispisivanje novih državnih, društvenih i istorijskih stranica njenog hiljadugodišnjeg postojanja. Raspadom SFRJ, država postaje republika konstituent SRJ zajedno sa Republikom Srbijom. Nakon toga formirana je državna zajednica SiCG Ustavnom poveljom Državne zajednice Srbija i Crna Gora, a u članu 2, u Načelu ravnopravnosti se kaže: „Srbija i Crna Gora zasnovana je na ravnopravnosti dve države članice, države Srbije i države Crne Gore."[1] Međutim, ravnopravnost je po svim osnovama, pa i u bezbjednosnom sektoru bila vidljiva samo na papiru, dok je u realnim odnosima bila drugačija. Takođe, predviđeno je istim dokumentom u članu 54. da SiCG imaju Vojsku kao zajedničku odbrambenu strukturu. Ovo je u praksi bio neodrživ model iz razloga što se govori o dvije države, dva različita sistema nacionalne bezbjednosti, a jednom istom elementu. Na referendumu 21. maja 2006. godine Crna Gora obnavlja svoju nezavisnost i postaje nezavisna

* Saradnik u nastavi na Humanističkim studijama Univerziteta Donja Gorica, nikola.banicevic2@udg.edu.me

1 Ustavna povelja Državne zajednice Srbija i Crna Gora („Službeni list Srbije i Crne Gore", br. 1/2003).

i međunarodno priznata država. U članu 129. Ustava Crne Gore kaže se: „Vojska brani nezavisnost, suverenost i državnu teritoriju Crne Gore, u skladu sa principima međunarodnog prava o upotrebi sile. Vojska je pod demokratskom i civilnom kontrolom. Pripadnici Vojske mogu biti u sastavu međunarodnih snaga."[2] Definisanjem položaja i zadataka Vojske Crne Gore jasno je da država kreće da formira sopstveni sistem nacionalne bezbjednosti, te da će isti biti na raspolaganju i za uspostavljanje svjetskog mira. Iz svega navedenog dolazimo do zaključka da je Crna Gora u periodu od 60 godina tri puta mijenjala svoj državni status u okviru tri države. Ona je bez obzira na izraženo državotvornu dimaniku oduvijek zauzimala isti geostrateški položaj koji ima i danas. Nalazi se na Zapadnom Balkanu i predstavlja dio prirodnog mosta između istoka i zapada, i to ne samo geografski, već civilizacijski, istorijski, društveno-ekonomski i bezbjednosno. Treba istaći još jednu činjenicu, u periodu od 60 godina država sa maksimalnom populacijom od 640 000 stanovnika bila je nekada učesnik a nekada svjedok dva rata, što je za posljedicu imalo puno negativnih efekata: stradanje ljudskih života, imovine i usporen društveni i ekonomski razvoj. Iz jedne u drugu državnu tvorevinu ulazila je kao nerazvijena ili manje razvijena republika o čijoj se državnoj, društvenoj i sudbini njenih građana odlučivalo izvan njenih granica u drugim centrima. Obnovom nezavisnosti Crna Gora počinje sa formalnim i suštinskim formiranjem sopstvenog državnog, društvenog, ekonomskog i bezbjednosnog sistema. Sudbina države je u njenim sopstvenim rukama. Danas Crna Gora proslavlja 13 godina nezavisnosti i međunarodnog priznanja. Iako ima oprečnih razmišljanja na ovu temu, bivša ministarka evropskih integracija Crne Gore, prof. Gordana Đurović kaže: „To je prvenstveno mir kao supra vrijednost, dobro međunarodno pozicioniranje zemlje, NATO članstvo i članstvo u svim ključnim međunarodnim organizacijama. Završen je značajan dio procesa pregovora sa Evropskom unijom (EU) i jasne granice."[3]

Istorijat sistema nacionalne bezbjednosti Crne Gore

Sve istorijske činjenice, kao i sadašnji odnosi na prostoru Zapadnog Balkana pokazuju da za ovaj region istorija nije bila učiteljica života i da rukovodstva mnogih država nijesu izvukla pouke. Iako Crna Gora vodi politiku regionalne saradnje i integrativnu evroatlantsku politiku, ne može pobjeći od činjenice da se nalazi na bezbjednosno nestabilnom prostoru, a da su prijetnje, izazovi i rizici po njenu bezbjednost ne samo globalni, već i regionalni. Danas postoje jake nacionalističke i populističke struje unutar nje i drugih država susjeda. One zagovaraju ideju sukoba i podjela po svim osnovama, što sa sobom nosi antagonizam između naroda, etničkih i vjerskih skupina,

---

[2] Ustav Crne Gore („Sl. list CG", br. 1/2007 i 38/2013).

[3] Lela Šćepanović, *Trinaest godina nezavisnoti Crne Gore: Jesu li ispunjena očekivanja?* https://www.slobodnaevropa.org/a/29954246.html, 24. 11. 2019.

a sve kroz princip zamrznutog sukoba. Na taj način Zapadni Balkan predstavlja bure baruta, nestabilni dio Evrope i svijeta. Sve navedeno doprinosi razvoju nasilnog ekstremizma, terorizma i organizovanog kriminala u svim svojim oblicima. Posebnu latentnu opasnost predstavlja nasilni ekstremizam i radikalizacija koji vode ka terorizmu. „Različiti oblici nasilnog ekstremizma i radikalizacije koji vode ka terorizmu su globalne pojave kojima se svako društvo mora aktivno i odlučno suprotstavljati na lokalnom, državnom, regionalnom i međudržavnom nivou. Region Zapadnog Balkana je jedno od osjetljivijih područja, imajući u vidu negativno nasljeđe iz ratova sa kraja 20. vijeka, preplitanje različitih interesa i uticaja, ali i često pogrešna razumijevanja nacionalnih i vjerskih raznolikosti stanovništva koje živi na tom prostoru."[4] Crna Gora ne podržava takvu politiku već teži saradnji, dobrosusjedskim odnosima i integraciji. Međutim, ne može pobjeći od činjenice da se nalazi na ovom prostoru i da je njen sistem nacionalne bezbjednosti u opasnosti od svih navedenih elemenata. Granice za njihovo širenje ne postoje.

Istorijat sistema nacionalne bezbjednosti Crne Gore složen je i dinamičan. „Bezbednosno-obaveštajni sistem Jugoslavije u periodu od 1966. do 1989. godine činile su službe: državne bezbednosti (SDB) i javne bezbednosti (RDB) na pokrajinskom, republičkom i saveznom nivou, zatim organi bezbednosti teritorijalne odbrane, Druga (obaveštajna) uprava Generalštaba, Uprava bezbednosti JNA, kao i Služba za istraživanje i dokumentaciju resora spoljnih poslova (SID)."[5] Crnogorske bezbjednosne službe bile su u funkciji bezbjednosti i odbrane SFRJ i nijesu mogle samostalno raditi i donositi odluke. Raspadom države 1991. godine i formiranjem nove, nadležnosti crnogorskih bezbjednosnih organa mijenjaju se na način da dobijaju više autonomije u radu, ali i dalje postoje savezni organi i službe u sistemu bezbjednosti i odlučivanje je u većini centralizovano. Ovo je period u kojem se odvija rat na prostoru bivše SFRJ, te je potrebno uzeti u obzir i ovu činjenicu kada se govori o tadašnjem sistemu bezbjednosti Republike Crne Gore. U drugoj polovini devedesetih državna politika Crne Gore jasno se opredjeljuje da država postane nezavisna, što je za posljedicu imalo bezbjednosne rizike koji su dolazili iz regiona. Formirana je državna tvorevina Državna zajednica Srbija i Crna Gora (SiCG) koja je podrazumijevala model zajedništva na određeno vrijeme. Ovo je period kada država nastavlja sa formiranjem sistema nacionalne bezbjednosti otpočetim 2005. godine. „Ukazom predsjednika RCG Filipa Vujanovića na osnovu člana 88, tačka 2. Ustava RCG proglašen je Zakon o policiji koji je donijela Skupština RCG na drugoj redovnoj sjednici prvog redovnog zasjedanja 26. 04.

---

[4] Nacrt Strategije suzbijanja nasilnog ekstremizma za period 2020–2024. sa Akcionim planom za 2020. godinu, str. 5. www.mup.gov.me.

[5] Milan Milošević, „Državna bezbednost u sistemu društvene samozaštite –od Brionskog plenuma do početka razdruživanja (1966–1989)", *Bezbednost*, vol. 51, br. 1–2, str. 399.

2005. godine, što je bio jedan od osnovnih preduslova u stvaranju jedne savremene, moderne bezbjednosne službe koja će zasnivati rad na poštovanju najviših normi savremenih demokratija u svijetu pri izvršenju poslova i zadataka iz svoje nadležnosti."[6] Agencija za nacionalnu bezbjednost formirana je Zakonom o ANB-u iz 2005. godine, čime je Služba državne bezbjednosti reformisana i preimenovana. Potom dolazi do formiranja Uprave za sprečavanje pranja novca. Ministarstvo odbrane CG do obnove nezavisnosti pratilo je sudbinu drugih organa i službi u sistemu bezbjednosti. Nije postajala Vojska CG kao organizaciona jedinica, a rad i funkcionisanje ovog sektora bilo je definisano saveznim zakonodavstvom. Od 2007. godine i usvajanja Ustava CG kreće niz reformi i donošenja strateških dokumenata čime se stvaraju uslovi da Crna Gora formira Ministarstvo odbrane i Vojsku CG kao funkcionalne i operativne cjeline u sistemu nacionalne bezbjednosti. Njen rad definisan je Zakonom o Vojsci Crne Gore i Zakonom o odbrani, i u članu 2. se kaže: „Odbrana Crne Gore je osnovna državna funkcija, koju organizuju i sprovode nosioci odbrambenih priprema, kojom se obezbjeđuju suverenitet, nezavisnost i teritorijalni integritet Crne Gore. Odbrana Crne Gore može se sprovoditi samostalno ili u okviru Sjevernoatlantskog saveza, u skladu sa Ustavom, zakonom i međunarodnim ugovorom. Odbrana Crne Gore ostvaruje se i kroz učešće u izgradnji i održavanju međunarodnog mira, bezbjednosti i povjerenja, kao i ispunjavanje obaveza preuzetih u okviru Sjevernoatlantskog saveza."[7] Hronologija navedenih događaja više je od pukog nabrajanja činjenica. Ona je pokazatelj da je Crna Gora prešla izuzetno složen i zahtjevan put transformacije i reforme sistema bezbjednosti do konačnog cilja formiranja sopstvenog nacionalnog sistema.

Spoljno-politički ciljevi Crne Gore

Crna Gora je na referendumu 2006. godine voljom većine građana obnovila svoju nezavisnost i postala suverena i međunarodno priznata država. Definisana su dva strateška cilja na međunarodnom planu i to: članstvo u NATO i EU. Ostvarenje navedenih ciljeva podrazumijeva sprovođenje potrebnih reformi u svim državnim sektorima i oblastima djelovanja državnih organa. Navedeni procesi izuzetno su složeni i traže punu posvećenost svih državnih i društvenih subjekata. Ovo je kontinuirani i partnerski proces koji Crna Gora sprovodi u saradnji sa partnerima iz evroatlantskih organizacija uz dobru regionalnu saradnju. Sektor nacionalne bezbjednosti nije izuzetak od ovog procesa.

---

6 Ivan Mašulović, *Nacionalna bezbjednost Crne Gore*, UDG, Podgorica, 2010, str. 222.

7 Zakon o odbrani („Službeni list Republike Crne Gore", br. 47/07, „Službeni list Crne Gore", br. 86/09, 88/09, 25/10, 40/11, 14/12 i 2/17).

Crna Gora je usvajajući reforme, mijenjajući svoj sistem nacionalne bezbjednosti i prilagođavajući ga NATO standardima, u junu 2017. godine postala punopravna članica ovog saveza. Ovim uspjehom i ostvarivanjem jednog od dva cilja na međunarodnom planu, nije okončan proces reformi. On traje i dalje, čime Crna Gora modernizuje svoj sistem nacionalne bezbjednosti, postaje interoperabilna NATO članica i pruža građanima bezbjedan i siguran život. Evropske integracije jesu proces u koji je Crna Gora ušla 2007. godine. Proces se zasniva na usvajanju pravnih tekovina EU sadržanih u pregovaračkim poglavljima, nakon čijih zatvaranja država stiče uslov za punopravno članstvo. Za reforme sistema nacionalne bezbjednosti najznačajnija su poglavlja: 23 — Pravosuđe i temeljna prava, 24 — Pravda, sloboda i bezbjednost i 31 — Vanjska, bezbjednosna i odbrambena politika. Prva dva poglavlja se otvaraju na početku pregovora i ostaju otvorena do njihovog okončanja. Navedeni integracioni procesi potvrđuju činjenicu da je reforma sistema nacionalne bezbjednosti jedan od najvećih prioriteta razvijenih zemalja zapadne civilizacije, kojima Crna Gora nesumnjivo pripada. Kako bi ostala u jednom klubu razvijenih zapadnih zemalja i postala članica drugog, potrebno je da sprovodi opsežne reforme u svim oblastima države i društva, a poseban naglasak treba staviti na stvaranje sistema nacionalne bezbjednosti. Ovaj sistem treba da bude po mjeri građana, kojima država treba da obezbijedi bezbjedan i siguran život. Regionalna politika ili politika dobrosusjedskih odnosa značajan je spoljnopolitički faktor. Definisanje granica bio je jedan od uslova ulaska Crne Gore u NATO. EU traži bezrezervnu saradnju država kroz politiku dobrosusjedskih odnosa država Zapadnog Balkana. Ovo je uslov za članstvo Crne Gore u zajednicu razvijenih evropskih država. Stabilan region je conditio sine qua non evroatlantskih integracija. Regionalna bezbjednost može se pokazati i kroz Teoriju regionalne bezbjednosti. „Promena bezbednosne dinamike u potkompleksu Zapadnog Balkana do koje dolazi pod uticajem EU može se posmatrati i kao širenje 'Evropske zone mira' (Kavalski 2007), odnosno kao dugoročan proces integracije regiona u širu bezbednosnu zajednicu na kontinentu."[8] Bezbjedan i siguran region znači bezbjedan i siguran život građana Crne Gore.

Uticaj NATO članstva na razvoj nacionalnog sistema bezbjednosti

Crna Gora je integracioni proces u NATO savez otpočela 2006. godine, nakon obnove nezavisnosti, kada postaje članica Partnerstva za mir (PzM). Članica MAP-a Crna Gora je postala 2009. godine, kada su počele pripreme za pregovarački proces koji je otpočeo 2015.

[8] Milan Kovačević, „Uticaj izgradnje države na bezbjednosnu dinamiku u okviru teorije Regionalnog bezbjednosnog koncepta", *Bezbednost Zapadnog Balkana*, br. 21, septembar — decembar 2011, str. 57.

godine. On je uspješno okončan i država postaje članica NATO-a u junu 2017. godine. Na ovaj način Crna Gora je postala članica najmoćnijeg političkog i vojnog saveza, što znači da je postala dio kolektivnog sistema odbrane. Pomenuti sistem odbrane izuzetno je značajan za nacionalni sistem bezbjednosti Crne Gore, prije svega zbog resursnih limita sa jedne i veoma složenih i asimetričnih izazova rizika i prijetnji po nacionalnu bezbjednost, s druge strane. Poštujući gore navedeno, a radi jasnog definisanja strategija razvoja odbrane: „Crna Gora će odlučno pružati aktivan doprinos sistemu kolektivne odbrane. U tom cilju, dosljedno će biti implementirani ciljevi sposobnosti, usaglašeni sa NATO-om u okviru procesa odbrambenog planiranja, kao i razvoj sposobnosti za prihvat i podršku savezničkih snaga na teritoriji Crne Gore. Kao pouzdan i odgovoran saveznik, Crna Gora će u skladu sa raznim ekonomskim mogućnostima, obezbijediti razvoj sposobnosti za doprinos kolektivnoj odbrani."[9] Reforma sistema bezbjednosti nije okončana ulaskom Crne Gore u NATO. Ona predstavlja kontinuirani proces i zasniva se na nekoliko segmenata: modernizacija vojne opreme, obuka kadra, učešće u NATO vježbama i misijama i oslobađanje viška naoružanja.

Modernizacija vojne opreme je kontinuirani proces i posljedica je potrebe da Vojska CG i njeni pripadnici budu interoperabilni i spremni da, rame uz rame sa kolegama iz vojski drugih država članica, izvršavaju na isti način povjerene zadatke i misije. Ulaganje u modernizaciju prije svega služi kao osnov za stvaranje sigurnog i stabilnog sistema nacionalne bezbjednosti. Na taj način izvršena je nabavka radara velikog dometa kroz odluku: „NATO Komitet za investicije, na kojem je prihvaćen zahtjev Crne Gore za pomoć u uspostavljanju sistema nadzora vazdušnog prostora. U naredne dvije godine, izvršiće se modernizacija, obuka kadra i instaliranje radara..."[10] Na ovaj način Crna Gora je izabrala najbolje srednjoročno rješenje za uspostavljanje kontrole vazdušnog prostora. Radar će biti višestruko značajan jer će se njime nadzirati i štiti sopstveni vazdušni prostor, ali takođe učestvovati u kolektivnom sistemu odbrane. Imajući u vidu ograničene sopstvene kapacitete, Crna Gora je dobila od saveznika podršku u oblasti zaštite vazdušnog prostora, kroz misiju NATO-a koja je neborbenog karaktera, koju će sprovoditi Italija i Grčka, a za koju Crna Gora nema nikakve dodatne finansijske obaveze osim onih koje su već predviđene za zajednički budžet NATO-a. NATO Misija zaštite vazdušnog prostora obezbjeđuje integritet vazdušnog prostora država saveznica i njihovu zaštitu kroz non-stop patroliranje koje se izvodi u okviru NATO Integrisanog sistema vazdušne i

[9] Strategija odbrane Crne Gore http://zakoni.skupstina.me/zakoni/web/dokumenta/zakoni-i-drugi-akti/669/1960-12050-00-38-19-1-4.pdf.

[10] Ministarstvo odbrane http://www.mod.gov.me/vijesti/202104/NATO-Komitet-za-investicije-odobrio-Crnoj-Gori-radar-velikog-dometa.html.

raketne zaštite. Ovaj mehanizam aktiviran je prvi put u aprilu ove godine. Vojska CG nabavila je dva nova višenamjenska helikoptera Bell 412 EPI, namijenjena Vazduhoplovstvu Vojske Crne Gore. Ovi helikopteri unaprijediće mobilnost jedinica, izviđačke sposobnosti kao i ukupne transportne kapacitete Vojske Crne Gore. Biće korišćeni za različite vrste evakuacije, traganja i spašavanja, te reagovanja u vanrednim situacijama. U cilju podizanja sposobnosti i gotovosti kopnenih jedinica Ministarstvo odbrane, kao donaciju od Njemačke, dobilo je šest lako oklopnih vozila, a u toku je nabavka 67 lako oklopnih vozila koje će koristiti naše jedinice. U Mornarici Vojske CG u procesu je konverzija raketnih topovnjača u patrolne brodove, što će ojačati pomorske sposobnosti i prisustvo na moru. Vojska CG vrši školovanje vojnog kadra i to na vojnim akademijama u državama članicama NATO-a i partnerskim zemljama. Tako se školovanje odvija u Americi, Grčkoj, Italiji, Turskoj, Hrvatskoj, Sjevernoj Makedoniji. Školovan kadar na prestižnim vojnim akademijama od izuzetne je važnosti za razvoj kvalitetnog i efikasnog sistema nacionalne bezbjednosti. Nakon obnove nezavisnosti u Crnoj Gori je bilo 12 000 t municije razorne moći. Oslobađanje viška naoružanja je značajno kako zbog ekonomskog efekta tako i zbog bezbjednosti lica i objekata. Do sada je, u više faza, vršeno uništavanje, pa je ostalo da se uništi oko 180 tona.

Uticaj evropskih integracija na reformu nacionalnog sistema bezbjednosti

Crna Gora je prva zemlja kandidat na koju se primjenjuje pristup u pregovorima, koji podrazumijeva da se poglavlja 23 — Pravosuđe i temeljna prava i 24 — Pravda, sloboda i bezbjednost, otvaraju na početku pregovora i ostaju otvorena do zatvaranja svih ostalih poglavlja. U slučaju zastoja u ostvarivanju napretka u navedenim poglavljima, može doći do blokiranja daljeg napretka u svim ostalim.

Poglavlje 23 — Pravosuđe i temeljna prava, kao osnovni zadatak pred državu stavlja obavezu formiranja nezavisnog, depolitizovanog i efikasnog pravosuđa. Sve navedeno je preduslov da jedna zemlja može imati potpunu vladavinu prava. Borba protiv korupcije je u fokusu svih zemalja članica EU, pa će Crna Gora morati da pokaže sposobnost da efikasno sprovodi donijete zakone, kako u prevenciji korupcije, tako i u njenoj represiji. Po pitanju temeljnih prava, očekuje se da zemlja kandidat za članstvo u EU pokaže sposobnost garantovanja svih temeljnih prava i da reaguje na njihova kršenja. Cilj države treba da bude da građani imaju povjerenje u pravosudni sistem. Postignuti napredak u ovoj oblasti djeluje na jačanje pravne sigurnosti, a građani stiču povjerenje u pravosudni sistem. Takođe, građani će u ovako uređenom sistemu imati i svijest o potrebi poštovanja i zaštite ljudskih prava. Crna Gora pokazuje značajan i mjerljiv stepen napretka u navedenom poglavlju i posvećeno nastavlja rad u ovim oblastima.

Oblast pravosuđa ima četiri podoblasti: nezavisnost, nepristrasnost, profesionalnost-stručnost-efikasnost i reformu pravosuđa. „Da bi zemlja kandidat bila uspješna u reformama u ovoj oblasti, mora ne samo imati potpunu usklađenost pravnih akata, već i mjerljive ostvarene rezultate u njihovom sprovođenju."[11] Norme unutrašnjeg pravnog sistema treba uskladiti sa evropskim standardima u ovoj oblasti. Država mora pokazati odgovornost i kod procesuiranja krivičnih djela ratnog zločina pred domaćim pravosudnim organima.

Korupcija nije samo krivično djelo i radnja u domenu krivične odgovornosti. Ona je problem jednog društva i jedne zajednice sa svih aspekata. Veće prisustvo korupcije znači i sprečavanje razvijanja sistema državne uprave i prostor za stvaranje sive ekonomije. Zbog svega navedenog EU je definisila pravilo prema kojem će od početka do kraja pregovaračkog procesa u fokusu biti kontrola usvajanja i primjene standarda u ovoj oblasti. Crna Gora kao pravni osnov za aktivnosti na polju borbe protiv korupcije mora usvojiti niz međunarodnih dokumenata i to Konvenciju UN i Savjeta Evrope, kao i odluku i preporuku Evropskog Savjeta. Nije dovoljno samo usvajati standarde i mijenjati zakonska rješenja. EU traži vidljive i mjerljive rezultate. Posebno značajno i osjetljivo pitanje je visoka korupcija koja seže do donosioca značajnih odluka. Korupcija u jednom društvu je najlakše mjerljiva i vidljiva kad se ona odvija u oblastima javnih nabavki, zdravstvu, školstvu, pravosuđu i javnoj administraciji.

Bez postojanja temeljnih prava nema ni postojanja uređene pravne države. Bez uređene pravne države građani ne mogu realizovati građanska prava i slobode koje im pripadaju, niti tražiti zaštitu od države prilikom njihovog kršenja. Bez poštovanja ljudskih prava i sloboda nema demokratske i civilizovane države. Država građanima mora garantovati temeljna prava i stvoriti mehanizme za njihovu zaštitu. Država mora stvarati adekvatan pravni okvir kroz inkorporiranje međunarodnih pravnih akata u nacionalno zakonodavstvo. Posebno je značajno da se građanima obezbijedi pravo na pravično suđenje i pravo na suđenje u razumnom roku, kako to predviđa Evropska konvencija o ljudskim pravima u članu 6: „Svako, tokom odlučivanja o njegovim građanskim pravima i obavezama ili o krivičnoj optužbi protiv njega, ima pravo na pravičnu i javnu raspravu u razumnom roku pred nezavisnim i nepristrasnim sudom, uspostavljenim na osnovu zakona."[12]

Crna Gora kao zemlja koja je kandidat za članstvo mora građanima EU obezbijediti poštovanje njihovih prava kao državljana EU. Građanima EU treba obezbijediti aktivno i pasivno biračko pravo na izborima za Evropski parlament, lokalne izbore, pravo slobodnog

---

[11] https://www.eu.me/mn/23/item/68-poglavlje-23-pravosuđe-i-temeljna-prava, 26. 11. 2019. godine

[12] Evropska konvencija o ljudskim pravima http://www.azlp.me/docs/zajednicka/medjunarodni_dok/evropska_konvencija_o_ljudskim_pravima.pdf. 26. 11. 2019. godine

nastanjivanja na teritoriji EU i diplomatsku i konzularnu zaštitu. Danom ulaska Crne Gore u EU stupiće na snagu većina pravnih akata iz ove oblasti. Pregovaračko poglavlje 23 izuzetno je zahtjevno i značajno za formiranje pravne države koja podrazumijeva pravnu sigurnost i poštovanje ljudskih prava i sloboda, pri čemu korupcija ima nultu tačku tolerancije. Predstavnici EU najčešće ukazuju na činjenicu da Crna Gora dobrom dinamikom usvaja standarde, mjerila i procedure, ali daju kritički osvrt na primjenu istih u praksi. Nije dovoljno formirati kvalitetan pravni okvir, već treba raditi na mehanizmima njegove primjene. Treba stvarati snažne, depolitizovane institucije u kojima radnje i mjere preduzimaju profesionalci. Ovo je ujedno i put za svođenje korupcije na nulti nivo.

Poglavlje 24 — Pravda, sloboda i bezbjednost ima za cilj omogućavanje osnovnog principa na kojem je i nastala EU: slobodno kretanje građana uz garanciju njihove bezbjednosti. S obzirom na to da unutrašnje granice EU obuhvataju 28 država članica, izuzetno je složeno stvoriti pravne i institucionalne mehanizme za primjenu ovog poglavlja. Zbog svega navedenog, posebno je značajno vršiti upravljanje spoljnim granicama, pružanje pravosudne saradnje u krivičnim i građanskim stvarima, sa posebnim akcentom na pitanja borbe protiv organizovanog kriminala, vizne politike, migracija i azila. Poglavlje je podijeljeno na 12 podoblasti. To su: „azil, migracije, vize, spoljne granice i šengenska pravna tekovina, suzbijanje organizovanog kriminala, suzbijanje zloupotrebe droga, suzbijanje trgovine ljudima, suzbijanje terorizma, pravosudna saradnja u građanskim i privrednim stvarima, pravosudna saradnja u krivičnim stvarima, policijska saradnja i carinska saradnja.“[13]

Crna Gora nalazi se na spoljnim granica EU članstvom republike Hrvatske. Ova činjenica, kao i činjenica da je potencijalna država tranzita migranata, dovela je do usklađivanja ove oblasti sa pravnim tekovinama EU i to u najvećoj mjeri. Država će u narednom periodu morati ojačati kapacitete i resurse, prije svega na graničnim prelazima i centru za prijem azilanata. Posebno je važno da se prema tražiocima azila primjenjuju pravila kojima će se omogućiti poštovanje njihovih prava i sloboda uz adekvatno zbrinjavanje. Organizovani kriminal je bezbjednosni problem koji nije imanentan za države bez obzira da li su članice EU ili ne. Ovaj bezbjednosni problem predstavlja kamen spoticanja za poštovanje ideje slobodnog kretanja ljudi, jer iskorišćava ovaj model uslijed nepostojanja granica. Države na spoljnim granicima su ulazna tačka na područje EU. Stoga je potrebno sprovoditi mjere i radnje na suzbijanju organizovanog kriminala upravo u ovoj kontakt zoni. Crna Gora ovdje ima posebnu odgovornost jer je na spoljnim granicama EU i nalazi se na tranzitnom prostoru Zapadnog Balkana. Kao odgovorna država Crna Gora je izvršila reformu Krivičnog zakonika, Zakona o krivičnom postupku, unoseći ovaj bezbjednosni rizik i prijetnju u Strategiju nacionalne bezbjednosti

[13] Ibid, str. 8.

u kojoj se u dijelu 5, Bezbjednosni izazovi i rizici kaže: „Organizovani kriminal predstavlja kompleksnu i dugoročnu prijetnju međunarodnoj i nacionalnoj bezbjednosti. Karakterišu ga fleksibilnost, prilagodljivost, oporavak i mobilnost. Aktivnosti organizovanih kriminalnih grupa koje predstavljaju najvišu prijetnju bezbjednosti su: krijumčarenje narkotika, trafiking ljudi (ilegalne migracije), krijumčarenje naoružanja, krijumčarenje robe, korupcija, pranje i falsifikovanje novca, kao i falsifikovanje dokumenata."[14] Organi i službe u sistemu nacionalne bezbjednosti postižu zapažene rezultate u borbi protiv organizovanog kriminala, naročito kada je u pitanju pojavni oblik krijumčarenja narkotika, u saradnji sa partnerskim službama država članica EU. Kroz ovaj model saradnje odvija se i borba protiv droga. Država mora raditi na uspostavljanju valjanog pravnog okvira u skladu sa evropskim standardima, i institucionalnog koji mora imati pravovremenu i efikasnu reakciju. Crna Gora donijela je Strategiju za borbu protiv trgovine ljudima za period 2019–2024. godine, u kojoj je prepoznala rizik i prijetnju po bezbjednost na način što „trgovina ljudima, posebno ženama i djecom je problem svjetskih razmjera, koji pogađa sve zemlje, bez obzira na društvene, političke ili ekonomske prilike koje vladaju u njima. Izvršenje ovog krivičnog djela u većem broju slučajeva podrazumijeva organizovanu kriminogenu strukturu i više povezanih krivičnih djela (korupcija, pranje novca, i sl.)."[15] Takođe, izmjenama zakona posebno Krivičnog zakonika uvedeni su standardi EU u ovoj oblasti, sa posebnim akcentom na pružanje zaštite i pomoći žrtvama trgovine ljudima.

Crna Gora je od 2017. godine članica NATO-a, čime je jedan dio reforme sistema bezbjednosti i odbrane urađen na valjan i efikasan način. Danas država predstavlja ravnopravnog partnera sa ostalim državama članicama, od kojih su neke i članice EU. Reformski procesi su kontinuirani i danas traju. Ova činjenica olakšava pregovarački položaj Crne Gore za Poglavlje 31 — Vanjska, bezbjednosna i odbrambena politika. Poglavlje podrazumijeva politički dijalog sa državama članicama, saradnju sa UN-om, OEBS-om i SE. Neophodno je da Crna Gora razvije mehanizme za kontrolu naoružanja. U tom smislu, Crna Gora je članica 15 međunarodno-pravnih instrumenata od kojih se šest odnose na neproliferaciju oružja za masovno uništenje. Od navedenih treba izdvojiti Sporazum Crne Gore i Međunarodne agencije za atomsku energiju o primjeni zaštitnih mjera i Konvenciju o zabrani usavršavanja, proizvodnje i stavljanja zaliha bakteriološkog i toksičnog oružja. Takođe, obaveze Crne Gore u ovom poglavlju podrazumijevaju i borbu protiv terorizma. Reformom Krivičnog zakonika definisan je terorizam i svi njegovi pojavni

[14] Strategija nacionalne bezbjednosti Crne Gore („Službeni list Crne Gore", br. 085/18).

[15] Strategija za borbu protiv trgovine ljudima za period 2019–2024. godine https://www.osce.org/me/mission-to-montenegro/424634?download=true, 26. 11. 2019. godine.

oblici kao krivično djelo. Usvojena je Strategija za prevenciju i suzbijanje terorizma, pranja novca i finansiranja terorizma, koja prepoznaje sva tri izazova i rizika po bezbjednost. Pošto država ima namjeru da se „pridruži savremenim evropskim i evroatlantskim zajednicama koje počivaju na slobodnom kretanju ljudi, robe, usluga i kapitala, Crna Gora je izložena riziku određenih bezbjednosnih prijetnji, zbog čega je potrebno uložiti maksimalne napore da bi se prepoznali svi mehanizmi koji će ublažiti i onemogućiti djelovanje utvrđenih rizika."[16] Usvojene su brojne međunarodne konvencije u borbi protiv terorizma. Ova oblast podrazumijeva regulisanje učešća države kandidata u misijama i vojno-odbrambenim institucijama i organizacijama koje su od interesa za Evropsku uniju. U prvom redu ističe se saradnja države kandidata s NATO-om i učešće u mirovnim misijama. Kako je učlanjenje u NATO uz pristupanje EU, jedan od prioriteta u vanjskoj politici, tako će ovi procesi biti sprovođeni simultano. Pored angažovanja u ISAF misiji u Avganistanu, pripadnici Vojske Crne Gore su angažovani u dvije međunarodne mirovne misije: UN misija u Liberiji — UNMIL i EU NAVFOR ATALANTA u vodama Adenskog zaliva, pomorska operacija EU. Pregovarajući u ovom poglavlju Crna Gora mora spremiti svoje kapacitete da se kao država članica može uspješno uključiti u formiranje zajedničke bezbjednosne i odbrambene politike EU, što dalje podrazumijeva da će se država zalagati za poštovanje i odbranu temeljnih principa na kojima je nastala EU.

Izazovi, rizici i prijetnje po nacionalnu bezbjednost Crne Gore u procesu Evroatlantskih integracija

Danas ne možemo govoriti da su rat i oružani sukobi većih razmjera posebna opasnost po bezbjednost ovog regiona. Međutim, rizik ove vrste ne smijemo isključiti. Globalizacija je učinila da je ovaj prostor izložen asimetričnim prijetnjama. Nijedna država sama ne može se suprotstaviti ovom bezbjednosnom fenomenu, stoga je potrebna saradnja nacionalnih sistema bezbjednosti država. Ona se ogleda u pravosudnoj, policijskoj i obavještajnoj saradnji, kao i kroz članstvo u međunarodnim bezbjednosnim organizacijama. Osim toga, na prostoru Zapadnog Balkana postoje regionalne bezbjednosne inicijative. Posebno treba istaći Američko-Jadransku povelju kojom predsjedava Crna Gora prvi put kao članica NATO-a, a treći put od njenog osnivanja. Predsjedavanje Crne Gore imalo je za posljedicu kandidovanje tema kao što su: aktuelni bezbjednosni i politički izazovi u regionu i modeli njegovog daljeg napretka, s posebnim fokusom na značaj politike otvorenih vrata, čija je promocija, pored jačanja međunarodne i regionalne saradnje, bila jedan od glavnih prioriteta.

[16] Strategija za prevenciju i suzbijanje terorizma, pranja novca i finansiranja terorizma, Podgorica 16. 05. 2015. godine

Prijetnju za bezbjednost država Zapadnog Balkana čine: terorizam i nasilni ekstremizam, proliferacija konvencionalnog i naoružanja za masovno uništenje (nuklearnog, hemijskog i biološkog), sajber prijetnje, hibridne prijetnje, organizovani kriminal, prirodno i vještački izazvani rizici i katastrofe i nedostatak prirodnih resursa i degradacija životne sredine.

Terorizam

Kao globalna prijetnja koja ne poznaje granice stvara rizik i prijetnju po bezbjednost Zapadnog Balkana. Treba imati u vidu da govorimo o regionu koji je od početka devedesetih godina prošlog vjeka do danas proživio dva velika sukoba. Traume iz prošlosti, želja za ispravljanjem nepravde i oružje u nelegalnoj upotrebi, dovoljna su predispozicija za razvoj terorističkih ideja. Prostor obiluje nacionalnim, etničkim i vjerskim različitostima, što jeste kvalitet jednog društva. Na Zapadnom Balkanu ovo može biti okidač za pojavu nasilnog ekstremizma i radikalizacije koja vodi ka terorizmu. Terorizam i nasilni ekstremizam podrivaju temelje nacionalne bezbjednosti, stvarajući rizik po bezbjednost ljudi, zaštitu imovine i kritične infrastrukture. Borba protiv oba bezbjednosna fenomena mora biti združena, koordinirana i efikasna. Mora se raditi na prevenciji, posebno kad je u pitanju suzbijanje razvoja nasilnog ekstremizma i radikalizacije koja vodi ka terorizmu. Ovo podrazumijeva uključivanje svih segmenata društva i to ne samo u jednoj državi regiona, nego u svim. Prijetnja od terorizma u Crnoj Gori je prisutna, ali niskog intenziteta. Bez obzira na to, terorizam je u samom vrhu prepoznatih rizika i prijetnji po bezbjednost Crne Gore. Država smo u regionu koja je najviše uradila u razvoju mehanizama za suzbijanje nasilnog esktremizma i radikalizacije koja vodi ka terorizmu. Izmijenili smo Krivični zakon i definisali krivično djelo odlazak na strana ratišta. Urađena je Strategija za suzbijanje nasilnog ekstremizma i Nacionalna platforma za suzbijanje nasilnog ekstremizma i radikalizacije koja vodi ka terorizmu. Formiran je Nacionalni operativni tim sa razgranatom mrežom državnih institucija organa i službi i NVO sektora u cilju suzbijanja i borbe protiv nasilnog ekstremizma. Tim za zaštitu i pomoć sprovodiće mjere i radnje kada su u pitanju konkretni slučajevi.

Organizovani kriminal

Organizovani kriminal prijetnja je za nacionalnu i međunarodnu bezbjednost. Njegove karakteristike su: fleksibilnost, prilagodljivost, oporavak i mobilnost. Kompleksna je prijetnja, jer u različitim fazama uključuje različite subjekte, čija povezanost sa izvršenjem krivičnog djela na organizovan način je u različitom stepenu. Prijetnja je koja nije vremenski ograničena i od trenutka stvaranja organizovane

kriminalne grupe do izvršenja krivičnog djela može proteći duži vremenski period. Jasna je povezanost organizovanog kriminala sa korupcijom i pranjem novca i finansiranjem terorizma kao bezbjednosnim rizicima i prijetnjama kojima se pokušava osigurati uspjeh kriminalne organizacije. Zapadni Balkan je idealno područje za razvoj ove bezbjednosne prijetnje. Istorijski naslijeđen način preživljavanja ispod zida sankcija, sukobi i siromaštvo u produženom trajanju, uslovili su pojavu crnog tržišta i sive ekonomije. Nekada je ovo bio uslov za preživljavanje, a danas je način života i privređivanja. Region je geostrateški idealno tranzitno područje između istoka i zapada. Aktivnosti organizovanih kriminalnih grupa koje predstavljaju najvišu prijetnju bezbjednosti su: krijumčarenje narkotika, trafiking ljudi (ilegalne migracije), krijumčarenje naoružanja, krijumčarenje robe, korupcija, pranje i falsifikovanje novca, kao i falsifikovanje dokumenata. Posebnu opasnost za nacionalnu i regionalnu bezbjednost predstavlja sprega terorističkih i organizovanih kriminalnih grupa čija je uloga u krijumčarenju naoružanja i opasnih materijala. Na kraju, organizovani kriminal ostavlja ozbiljne posljedice po društvo u cjelini jer donosi destabilizaciju državnih institucija, narušavanje pravnog poretka, narušavanje ekonomskog sistema. Crna Gora se uspješno bori sa organizovanim kriminalom a organi i službe u sistemu nacionalne bezbjednosti postižu zapažene i mjerljive rezultate. Ostvaruje saradnju sa državama regiona na razmjeni informacija i podataka o bezbjednosno interesantnim licima, kao i kroz članstvo u INTERPOL-u i saradnju sa EUROPOL-om.

Sajber prijetnje

Sajber prostor je novo polje ratovanja i neograničen prostor za ugrožavanje nacionalne i međunarodne bezbjednosti. Aktivnosti u sajber prostoru mogu se vršiti sa distance u virtuelnom prostoru, a svoje implikacije imaju u realnom svijetu. Nelegalne aktivnosti u sajber prostoru izvode pojedinci ili grupe, državne organizacije koje se mogu nalaziti u samoj blizini mete ili na velikim udaljenostima. Mete sajber napada mogu biti različite, ali posebno se ističe kritična infrastruktura. Napadom na nju ugrožavaju se ljudski životi, imovina i stvara strah, nesigurnost i defetizam kod građana. Udruživanjem u regionalne bezbjednosne inicijative i saradnjom na bilateralnim osnovama, države Zapadnog Balkana prepoznale su potrebu za udruživanjem kapaciteta u borbi protiv sajber prijetnji. Crna Gora kao članica NATO-a aktivno učestvuje u očuvanju bezbjednosti sajber prostora. Dokaz za to jeste boravak NATO kontrahibridnog tima u Crnoj Gori. Država ostvaruje saradnju sa OEBS-om i EU po istom osnovu. Na snazi je Strategija sajber bezbjednosti Crne Gore. Država je uskladila krivično zakonodavstvo sa Budimpeštanskom konvencijom, a donesen je Zakon o potvrđivanju Konvencije o računarskom kriminalu.

Hibridne prijetnje

Hibridne prijetnje, kroz sve pojavne oblike i specifične mehanizme meke sile, predstavljaju novi oblik savremenog ratovanja. Složeni mehanizmi hibridnog djelovanja koje može obuhvatati snažnu propagandu, sajber napade, formiranje parainstitucija, organizacija i medija, a sve češće i miješanje u izborne procese, nameću potrebu izgradnje i unapređenja kapaciteta za suprotstavljanje i jačanje otpornosti na ovaj bezbjednosni izazov. S obzirom na to da se radi o prijetnji po nacionalnu bezbjednost svih država Zapadnog Balkana, asimetričnog i nepredvidivog karaktera, mora postojati saradnja između država.

Uticaj reformi na pravni okvir nacionalne bezbjednosti na primjeru Krivičnog zakonika Crne Gore

Posmatrajući pravni sistem Crne Gore koji se odnosi na sistem nacionalne bezbjednosti zaključuje se da ga čine zakoni i strategije. Zakoni: Krivični zakon Crne Gore, Zakon o sprečavanju pranja novca i finansiranja terorizma i Zakon o državnom tužilaštvu, Zakon o tajnosti podataka, Zakon o međunarodnoj pravnoj pomoći, Zakon o osnovama bezbjednosno obavještajnog sektora, Zakon o Vojsci Crne Gore i Zakon o Agenciji za nacionalnu bezbjednost. Osim navedenih zakona, pravni sistem Crne Gore u sektoru bezbjednosti čine i strategije. Iako nemaju pravnu snagu, najvažnije strategije sa akcionim planovima u borbi protiv terorizma su: Strategija nacionalne bezbjednosti, Strategija odbrane Crne Gore, Strategija za sprečavanje pranja novca i finansiranja terorizma, Strategija za suzbijanje nasilnog ekstremizma i Strategija sajber bezbjednosti Crne Gore.

Zakonom o izmjenama i dopunama Krivičnog zakonika Crne Gore definisano je krivično djelo terorizam koje je razrađeno detaljno, kroz određene pojavne oblike. Bez obzira na činjenicu da Crna Gora u svom pravnom sistemu nema poseban zakon koji bi se odnosio isključivo na terorizam, ohrabruje stav zakonodavca da u pomenuti Zakon unese krivično djelo terorizam. Idući u korak sa novim bezbjednosnim izazovima zakon definiše krivično djelo napadi na informatičke sisteme i industrijsku imovinu. Takođe, definiše i krivično djelo otmica vazduhoplova, što je proizvod primjene međunarodnih Konvencija u vezi sa civilnim vazduhoplovstvom donesenih od strane Generalne skupštine UN. Danas je u svijetu narastajuća opasnost od korišćenja oružja za masovno uništenje u koje ubrajamo: nuklearno, hemijsko i biološko oružje, pa su sve radnje povezane sa ovom bezbjednosnom prijetnjom kažnjive i predstavljaju krivično djelo. Idući u korak sa vremenom, zakonodavac je definisao i radnje koje su u direktnoj vezi sa ekološkim terorizmom, kao što su: ispuštanje opasnih materija, požar, eksplozije, poplave. U eri modernih načina komunikacije i masmedija u kojima se informacije prenose velikom brzinom i predstavljaju najvažniji resurs, zakonodavac

prepoznaje navedeni problem i kažnjava javno pozivanje i podsticanje na vršenje krvičnog djela terorizam. Vrbovanje drugog lica, pridruživanje grupi ljudi, kriminalnom udruženju ili kriminalnoj organizaciji definisano je kao krivično djelo. Zakonodavac je u Zakon uvrstio krivično djelo učestvovanje u stranim oružanim formacijama.

Zaključak

Reforme su kontinuirani proces koji podrazumijeva stalno usklađivanje pravnog i institucionalnog okvira sa pravnim tekovinama EU i sistemom bezbjednosti po NATO standardima. Crna Gora je u procesu reformi na oba spoljnopolitička polja. Bez obzira što je članica NATO-a, ona mora usvajati nove standarde, protokole i pravila u sistemu nacionalne bezbjednosti, kako bi isti bio interoperabilan sa drugim članicama. Kontinuirani reformski procesi nijesu samo test i ispit za spremnost svih subjekata u sistemu nacionalne bezbjednosti, već te aktivnosti čine ovaj sistem kvalitetnijim, efikasnijim i pouzdanijim, a sve na zadovoljstvo svih građana Crne Gore, kao i onih koji posjećuju našu državu. Nikada ne smijemo stati sa radom na dostizanju novih NATO i evropskih standarda u sistemu nacionalne bezbjednosti. Ovaj sistem se gradi postepeno i kontinuirano.

Zapadni Balakan je i dalje vjetrometina na kojoj duvaju vjetrovi sa zapada i istoka, noseći sa sobom brojne izazove, od kojih su izazovi po stabilnost sistema nacionalne bezbjednosti najveći. Vrijeme u kojem živimo nosi sa sobom brze promjene u svim sferama života i društva. U sistemu bezbjednosti te promjene praćene su željom za destabilizaciju države, društva i pojedinca korišćenjem novih i sofisticiranih tehnologija. Zato Crna Gora mora razvijati sistem nacionalne bezbjednosti u skladu sa EU i NATO standardima, reformišući pravni i institucionalni okvir ovog sistema. Moramo se ponašati u skladu sa Ciceronovom izrekom: Usus est optimus magister – Iskustvo je najbolji učitelj!

Literatura

Kovačević, M., „Uticaj izgradnje države na bezbjednosnu dinamiku u okviru teorije Regionalnog bezbjednosnog koncepta“, *Bezbednost Zapadnog Balkana*, br. 21, septembar — decembar 2011.

Milošević, M., *Državna bezbednost u sistemu društvene samozaštite – od Brionskog plenuma do početka razdruživanja (1966–1989)*

Mašulović, I., *Nacionalna bezbjednost Crne Gore*, UDG, Podgorica, 2010

Evropska konvencija o ljudskim pravima http://www.azlp.me/docs/zajednicka/medjunarodni_dok/evropska_konvencija_o_ljudskim_pravima.pdf.

Nacrt Strategije suzbijanja nasilnog ekstremizma za period 2020–2024, sa Akcionim planom za 2020. godinu. www.mup.gov.me.

Strategija odbrane Crne Gore http://zakoni.skupstina.me/zakoni/web/dokumenta/zakoni-i-drugi-akti/669/1960-12050-00-38-19-1-4.pdf.
Strategija nacionalne bezbjednosti Crne Gore („Službeni list Crne Gore“, br. 085/18)
Strategija za borbu protiv trgovine ljudima za period 2019–2024. godine. https://www.osce.org/me/mission-to-montenegro/424634?download=true,
Strategija za prevenciju i suzbijanje terorizma, pranja novca i finansiranja terorizma, Podgorica 16. 03. 2015. godine
Ustavna povelja Državne zajednice Srbija i Crna Gora („Službeni list Srbije i Crne Gore“, br. 1/2003).
Ustav Crne Gore („Sl. list CG“, br. 1/2007 i 38/2013).
Šćepanović, L., „Trinaest godina nezavisnoti Crne Gore: Jesu li ispunjena očekivanja?“ https://www.slobodnaevropa.org/a/29954246.htm
http://www.mod.gov.me/vijesti/202104/NATO-Komitet-za-investicije-odobrio-Crnoj-Gori-radar-velikog-dometa.html.
https://www.eu.me/mn/23/item/68-poglavlje-23-pravosuđe-i-temeljna-prava

Nikola Banićević

National Security Sector Reforms in the Process of Euro-Atlantic Integration of Montenegro

Montenegro has chosen EU and NATO membership as its foreign policy priorities. The goal defined this way implies continuous reform processes through the adoption of standards in different fields of activity of the state and society. Forming of the efficient and interoperable system of national security is the imperative of every country. By using the system of national security, the state should provide peaceful and secure life for its citizens, protect their lives and property as well as human rights and freedom guaranteed by international documents and the Constitution of Montenegro. Montenegro is not an isolated area but it is located in the security unstable area of Western Balkans, and just like the other countries it is faced with challenges, risks and threats to its national security. For all that said, the country must remain persistent on its reform and integration path.

Key words: reforms, national security, Western Balkans, challenges, risks, threats

DIO III

RECENZIJE

Filip Tesar, *Etnički konflikti*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2019.

(Milan Podunavac*)

Knjiga Filipa Tesara (Tesar), češkog antropologa, pripada onome redu pouzdanih teorijskih štiva u kojima se razložno, oko ose jednog od najsloženijih i najupornijih konflikata koja društva mogu da zadese (etnički konflikti), harmonizuju temeljna teorijska polazišta, umerena teorija okolnosti (balkanske države) i terenski rad autora. „Etničkih konflikata svi se boje. Mnogim ljudima etnički konflikti personalizuju uništavanje i haos, prijetnju kosmičkom rodu. Nije ni čudo. Etnički konflikti su obično brutalniji od neetničkih, a neki su doslovno genocidni. Pošto su mnogi od njih vođeni pod parolom samoopredjeljenja, uz zahtijevanje otcjepljenja ili makar autonomije, predstavljaju prijetnju za modernu državu" (str. 136). Ovo je knjiga autora koji ne samo da poznaje Balkan već prema njemu ima naglašeno pozitivan normativni stav. Filip Tesar rastače stereotip o Balkanu. Otuda ova knjiga pripada onom teorijskom i normativnom štivu (Todorova, Said) koje obogaćuje jednu pluralističku i složenu sliku Balkana. Knjiga, ne slučajno, počinje jednim ukorenjenim stereotipom američkog istoričara Davida Kaplana (*Balkanski duhovi).* Etničke sukobe na Balkanu potiče drevna mržnja. „Istorija XX vijeka ponikla je na Balkanu. Ovdje su ljudi odvojeni siromaštvom i etničkim suparništvom, što ih je osudilo na mržnju. Ovdje je politika bila svedena gotovo na nivo anarhije koja je s vremena na vrijeme Dunavom doticala u centralnu Evropu. Nacizam, na primjer, može tražiti svoje porijeklo na Balkanu" (Predgovor). Tesarov odgovor je paradigmatičan: „Ja sam s vremenom naučio čitati balkanski krajolik kao knjigu. Crkve i džamije, zbijena i razbacana sela, radnička naselja iz vremena industrijalizacije, gastarbeiterska naselja, ravnice, planine, primorje, stare čaršije, polururalne palanke, centri velikih gradova, sve to stavljalo iza sebe neke socijalne i kulturne odrednice. Uvijek sam prolazio kroz neke nevidljive granice, neke su sredine bile otvorene, neke zatvorene. Jedni su druge prezirali, ali takođe uvažavali" (Predgovor, str. 8).

Knjiga počinje opširnom raspravom centralnih pojmova knjige (etnija, nacija, nacionalizam, rasa itd). Autor se priklanja pojmu *etnija* koji mu omogućava da pojam kontekstualizira i normativno se

* Univerzitet Donja Gorica, Humanističke studije, milan.podunavac@udg.edu.me

odredi prema njemu („u svom značenju pojam etnija nije ni univerzalan, a niti semantički neutralan). Uvodeći u raspravu različite teorije o etnicitetu (primordijalizam, instrumentalizam, konstruktivizam) autor se priklanja primordijaliastičkom konceptu etniciteta Antoni Smita (Antony Smith). Smit u radu *Nacionalni identitet* daje jednu široku definiciju etnije određujući je u kategorijama: a) kolektivno ime; b) mit o zajedničkom porijeklu; c) društvena povijest (kolektivno iskustvo prenošeno iz generacije u generaciju); d) karakteristično prenošena kultura; e) asocijacije s određenom teritorijom; f) osjećaj solidarnosti. I pojam nacije Tesar posuđuje od Smita: nacija je historijska i kulturna zajednica koja ima ime, jedinstvenu teritoriju, sistem masovnog obrazovanja i društvene zakone. Ovako definisani opšti pojmovi dominantno su uticali na osnovni istraživački i teorijski tok knjige (etnički identitet, kultura pamćenja, kolektivna memorija, mitologija).

Pomerajući raspravu ka morfologiji i uzrocima etničkih konflikata Tesar posebno izdvaja četiri grupe faktora: a) strukturalni faktori (slaba država, strah za unutrašnju bezbednost, etnička geografija); b) politički faktori (diskriminirajuće političke institucije, ekskluzivističke narodne ideologije, politika elita); c) ekonomski i socijalni faktori (ekonomski problemi, diskriminirajući ekonomski sistem, modernizacija; d) kulturalni faktori (kulturna diskriminacija).

U delu koji je posvećen psihologiji konflikata Tesar izdvaja pojmove etnocentrizma i ksenofobije. Autor oba pojma smesta u širi kontekst koji osnažuje etničku lojalnost izražavajući je u pojmovima preferiranja in-grupe (etnocentrizam) i ispoljavanja neprijateljstva prema out-grupama (ksenofobija). Tesar na neki način proširuje Smitov pojam solidarnosti, upozoravajući da etniju karakteriše solidarnost u smeru unutra, koja je prirodno povezana sa averzijom prema spolja. Ovo se može proširiti i na nacionalizam koji je demokratski prema unutra („mi“) i isključiv prema spolja („oni“). Sažeto, dok se prva odrednica (etnocentrizam) izražava u svesnom ili nesvesnom uverenju da je vlastita kultura nadređena, druga izražava naglašeno negativan odnos prema drugima, spojen s nepoverenjem, strahom, osećanjem ugroženosti i često agresivnim ponašanjem prema „drugima“. Temeljno svojstvo ksenofobije je najčešće strah od „drugog“. Tesar posebno ističe da se u Bosni srećemo sa razvijenom etničkom ksenofobijom. Ovakve okolnosti zakonito vode ka osobenim tipovima kolektivnih akcija (etnička mobilizacija) koja može sistematskom proizvodnjom straha i nesigurnosti prerasti u etnički konflikt.

Etnički konflikti, argumentira Tesar, usko su povezani s procesom izgradnje modernih država i nacija (state and nation-building). Etnička homogenizacija, teritorijalizacija politike i centraliziranje političke moći, vodilo je manje lili više nasilnim procesima asimilacije i gubitkom identiteta manjinskih grupa. Manjine su platile najveću cenu u procesu izgradnje modernih nacionalnih država. U uslovima centralne Evrope i Balkana ovaj proces je bio još složeniji i represivniji, kako je to pokazao Ištvan Bibo pokazujući kako je nesklad

između etničkih i nacionalnih granica stvarao osobiti „egzitencijalni strah zajednica". Tesar prati ovu vrstu analize. „Na Balkanu, na nekadašnjim teritorijama Osmanskog carstva, situacija za formiranje nacionalnih država bila je izrazito nepovoljna. A povrh toga tamo su se na manjine, s obzirom da je praktično svaka država imala manjine svog državotvornog naroda u susjednim državama, gledalo kao na petu kolonu. Albanci su živjeli u Grčkoj, Grci u Turskoj, Turci u Bugarskoj, Bugari u Srbiji, Srbi u Bosni, Bošnjaci u Crnoj Gori, Crnogorci u Albaniji — ovakvih nizova se može napraviti veći broj. Etnički konflikti ovdje periodično završavaju prinudnim masovnim asimilacijama, deportacijama, pa čak i genocidima" (str. 140). Ovo opšte gledište ima i posebnu priču masakra u srednjobosanskom selu Ahmići, kada su pripadnici HVO ubili više od stotinu ljudi. Sve žrtve bili su Muslimani. „Šutljivi susjedi" (Hrvati) su saznali da se priprema napad, ali svoje komšije Muslimane nisu upozorili na opasnost. Cela priča, upozorava Tesar, liči na stereotip sa početka knjige o stoletnjoj mržnji koja svaki čas može da izbije. Ipak, cela priča dobija drugi tok. Toga dana meštani hrvatske nacionalnosti nisu znali da se priprema napad. Naprotiv, čitav dan su dobivali anonimne telefonske pozive da se sprema napad mudžahedina.

Posebnu vrednost knjige čini centralni deo studije, posvećen kolektivnom pamćenju, nacionalnim mitovima, prisvajanju i poništavanju prošlosti (damanatio memoriae). Stara rimska tehnologija poništavanja sećanja na bivše vladare i konstruisanje novih obnavlja se u savremenim društvima. Kolektivno pamćenje snop je „orijentacionih mesta" koja služe podjednako i pojedincima i političkim zajednicama da rutiniziraju svoja ponašanja, osobito u stanjima dubokih socijalnih i političkih kriza. I pojedinci i zajednice poseban identitet potvrđuju iz kolektivnog pamćenja, pre svega iz kolektivnog pamćenja koje nije posredovano. Osnovna osa koja spaja prošlost, sadašnjost i budućnost su nacionalni mitovi. Mitovi su „energetski princip" nacionalizma, oni su, kako drži Hobsbaum (Hobsbawm) „za nacionalizam isto što i uzgajivači maka za Pakistan za zavisne na heroinu". „Mitovi su u stvari projekcija sadašnjosti u kulise prošlosti. Bitne događaje koji utiču na naš život kao što su rat, kulturno pamćenje, mitovi se prilagođavaju novom poretku, političkoj konstelaciji i trenutnom razvoju događaja" (215). Autor posebno analizira trijadu poznatih mitova koja se sastoji od razdoblja zlatnog veka, razdoblja mračnog veka i razdoblja narodne borbe. Ovi opšti tipovi mitova u osnovi imaju različite funkcije u konstrukciji kolektivnog identiteta. Mitovi zlatne prošlosti izvorišta su kolektivnog ponosa; mitovi mračnog veka naglašavaju kolektivne nepravde i osnažuju jedinstvo zajednice; mitovi narodne borbe legitimiziraju aspiracije zajednice koje treba u budućnosti legitimizirati. „Prvoj grupi, mitovima o porijeklu, pripadaju mitovi o samosvojnim korijenima, koji se obično povezuju pretenzijama na vlastitu državu. Budući da Hrvati potiču od Iranaca i Gota ne mogu imati ništa zajedničko sa Srbima, Makedonci nemaju ništa zajedničko sa Grcima, jer su potomci samosvojsnog naroda

Makedonaca i Slavena (u grčkoj interpretaciji naprotiv, Makedonci su porobljeni Grci)" (str. 219). Zanimljivo je da Tesar gotovo potpuno izostavlja raspravu o osnivačkim mitovima država. To je svakako jedna od slabijih strana ove knjige.

U završnim delovima knjige („politikologija konflikata") autor analizuje političke učinke etničkog mobliziranja i etničkih konflikata. Analiza se temeljno pomera ka problemu autoritarizma i autoritarne ličnosti. Autor sledi kanonski rad Teodora Adorna o autoritarnoj ličnosti (sklonost autoritetima, poslušnost, ispoljavanje mržnje prema članovima drugih grupa itd). Izdvajaju se posebni tipovi autoritarnih sistema (autokratija, totalitaraizam) i u zaključnom delu analizuje upravljanje etničkim konfliktima u autokratskim i demokratskim režimima moći. „Demokratske države bolje savladavaju teškoće etnopolitičkih zahtjeva jer imaju institucije koje su sposobne da saslušaju zahtjeve i primjedbe javnosti i da se posvete njhovom rješavanju. Nasuprot tome u autoritarnim i totalitarnim državama često su povezani nasilni konflikti koji dosežu najvišu moguću mjeru — nastojanje da se istrijebi druga etnija, tj. genocid" (str. 251). Autor se priklanja poznatim institucionalnim mehanizmima upravljanja konfliktima (kantonizacija, federalizacija, konsocijalni politički sistemi). Šteta je što je ovaj deo ostao nerazvijen i što ga autor nije temeljitije analizirao na primeru Bosne i Hercegovine. Izvan osnovne zone interesa ostale su i specifičnosti drugih država, uključujući i Crnu Goru.

Ovo je knjiga koja zaslužuje pažnju akademske javnosti. Jasnoćom i pouzdanjem s kojom autor uvodi osnovne pojmove (etnija, nacija, etnicitet, ksenofobija, etnocentrizam, nacionalizam, mitovi itd) ova knjiga može biti pouzdano štivo studentima humanističkih nauka. Onome delu, pak, akademske javnosti koji učestvuje u ovim teorijskim raspravama, svakako ostaje veliki empirijski materijal koji je rezultat terenskog rada autora.

Đuro Šušnjić, *Sjaj odlomka: Prilozi otvorenoj antropologiji*, UDG — Fakultet umjetnosti, Podgorica, 2019. (Luka Rakojević i Nikola Vukčević[*])

Prikaz knjige *Sjaj odlomka: Prilozi otvorenoj antropologiji* napisan je *u četiri ruke*. Ovaj tekst donosi osvrt na jedno izuzetno vrijedno djelo iz dva različita ugla. Dvojica studenata doktorskih studija iz oblasti teorije umjetnosti i komunikologije i medija pišu o radu profesora kog su imali priliku slušati tokom studija. Posmatranje iz rakursa različitih naučnih disciplina samo svjedoči o univerzalnosti ove knjige u sferi humanističkih nauka.

I

Čast koja mi je ukazana povjerenjem da napišem prikaz nove knjige profesora Šušnjića adekvatna je onom zadovoljstvu izazvanom privilegijom da slušam njegova predavanja na osnovnim studijama. Nakon djela *Teorije kulture* i *Metodologija: Kritika nauke*, Fakultet umjetnosti Univerziteta Donja Gorica je u okviru biblioteke *Diafora* objavio *Sjaj odlomka: Prilozi otvorenoj antropologiji*. Nova knjiga prof. dr Đura Šušnjića predstavlja svojevrsnu riznicu mudrosti obogaćenu citatima značajnih književnih i naučnih autoriteta poput Kamija, Pesoe, Valerija, Sabata, Fuentesa, Ničea, Andrića, Prusta, Čomskog, Fukujame, Hajdegera, Froma, Žida, Levi-Strosa, Konrada, Borhesa, Hesea, Dostojevskog, Pirandela, Kertesa, Adorna, Paskala, Tejlora, Fukoa, Ruždija, Prusta i mnogih drugih. Opravdavajući ekovski princip *otvorenog djela*, karakterom džojsovski savršenog čitača profesor Šušnjić se postavlja kao svjedok i tumač vremena i fenomena koje ono sobom nosi. Odustaje od ideje cjeline iznoseći fragmente koje će čitalac, oslanjajući se istovremeno na maštu i racio, povezati u određenu formu. Njih načelno spaja i uvezuje briljantna i lucidna misao koja isijava ogromnim iskustvom jednog istinski uzvišenog mislioca o kulturi. Ostavljajući percipijentu koga smatra *prevodiocem* da

[*] Univerzitet Donja Gorica, Fakultet za umjetnost i komunikacije, luka.rakojevic@udg.edu.me, nikola.vukcevic@udg.edu.me

dekodira i na sebi svojstven način iz(g)radi strukturu od *djelića* iskazuje puno poštovanje prema svojim čitaocima.

Držeći se ideje da je pisanje otpor učmalosti svakodnevice i *otpor smrti*, u svoj tekst inkorporira obilje misli iz raznolike literature. Njima ne narušava, već naprotiv — obogaćuje naučni kontekst. Vodeći se idejom da nauka ne smije da bude dosadna, jednolična i monotona, prof. Šušnjić svoje djelo smješta između književnosti i filozofije. Različitim pogledima koji obilježavaju pasuse ove knjige nudi brojne uglove posmatranja, odnosno različite rakurse u cilju otkrivanja enigme *otvorene antropologije*. Suptilno i filigrantski tvori parčiće za sklapanje mozaika, vitraža ili kolaža o *biću nade* — kako promišljeno naziva čovjeka. Bavi se fenomenima mita, vjerovanja, igre i kulture uopšte u cilju otkrivanja tajni i misterija koje skrivaju suštinu. Slično kao u crtici Eduarda Galeana nazvanoj *Grožđe i vino* i ovdje je problematizovan odnos izgovorenog i govornika.

Kroz poglavlja su otvorena i pitanja fizičkih, bioloških, religijskih, filozofskih, kulturoloških i sociološkihaspekata antropologije. Ova knjiga koju krasi vanvremena mudrost, iako otkriva divne misli brojnih autora, ne predstavlja samo bogati čitalački dnevnik gospodina Šušnjića. Ona je mnogo više od toga — zbir misli utopljenih ili uklopljenih u naučni kontekst. Taj nesvakidašnji raskošni niz je nastao kao posljedica jedne vrste kreativnog čitanja *podređenog sopstvenim interesovanjima*.

Krasota naučne i literarne empirije odaje nesumnjivu ljubav i naklonjenost knjigama različitih vremena, kultura i profilacija. Autor uz pomoć citata poeziju proglašava za *opšti jezik srca* i tvrdi da nauka bez teorije ne postoji. Upravo na simbiozi pjesničkog sluha i naučnog dara bazirana je knjiga *Sjaj odlomka: Prilozi otvorenoj antropologiji*.

Vrijeme obilježeno čovjekovim vapajem za smislom i krizom dijaloga u ovom djelu dobija i hroniku i putokaz. Slojevitost znanja, promišljanja i značenja koju emituje gotovo svaka zapisana rečenica zaslužuju posebnu pažnju. Njihov autor predstavlja raritetnog mudraca i zato toplo preporučujem njegovu najnoviju ispovijest.

II

O autoru ove knjige imao sam prilike da čujem toliko komplimenata, da bi moja riječ u tom nizu bila suvišna i već negdje rečena. Zato bih poštovanje iskazao kroz slaganje s tim pozitivnim mišljenjima. Publikovanje svakog djela profesora Šušnjića predstavlja svojevrstan kulturni događaj i izaziva veliku pažnju širokog kruga zainteresovane javnosti. To je slučaj i s novom knjigom pod nazivom *Sjaj odlomka: Prilozi otvorenoj antropologiji* koja je upravo publikovana u okviru biblioteke *Diafora* u izdanju Univerziteta Donja Gorica. Knjiga je i svojom formom karakteristična: sadrži Uvod i tri poglavlja (*Priroda ljudske prirode*; *Razgovori o čoveku*; *Mit, san i kultura*) koji su

prezentovani na 317 stranica u obliku ukupno 655 djelića ili po poglavljima numerisanih segmenata.

Djeluje da je u samom nazivu knjige skrivena poruka, te „odlomak" predstavlja život samog autora, a „sjaj" je ono najživlje i najduhovnije od tog života, što on ostavlja svojim čitaocima. Ova je knjiga karakteristična po priličnom broju citata velikih pisaca i mislilaca, što svjedoči o širokom obrazovanju i mudrosti autora, ali i o tome da autor osjeća nemoć pred najvećom tajnom spoznaje čovjeka i pokušava pozvati najveće mislioce i filozofe u istoriji čovječanstva da sinergetski, dijelom, dođu do nerješivih tajni. Uostalom, i sam autor kaže: „Knjige su moja prva i prava ljubav. Ruke mi ništa ne rade, glava mi je uvek zaposlena. I iz ove knjige možete videti da sam više čitalac nego pisac: da je ono što sam čitao i navodio vrednije od onoga što sam sam stvorio."[1]

Pisac je odlučio da svoj „sjaj" pretoči u stotine djelića iz kojih se sastoji ova knjiga, kako bi čitalac mogao sam da stvara svoju cjelinu, povezujući djeliće prema svom nahođenju. Svaki od odlomaka oblikovan je tako da je sam za sebe mudrost i misao spregnuta s mislima drugih koji su na razne načine obilježili razvoj civilizacije. Istovremeno, djelići su u međusobnoj sprezi s beskonačnim brojem kombinacija. Duboko su zavisni od subjektivnosti pogleda individue, što knjizi daje poseban pečat omogućavajući da se uvijek iznova može čitati na razne načine i različitim pristupima i redosljedima. Sam autor ne vjeruje u djelove, jer samo cjelina nosi istinu. Tvorac knjige za sebe kaže: „Ja se bojim sklapanja celine, zatvorenog sistema, bez otvorenog okna, bez iznenađenja... Ovo su zapisi bez strogog reda, ali je isključen svaki nered... Celina se skriva od mene, rasuta među zapise, odlomke, fragmente. Valja je osloboditi iz nereda, i oni će se već privući i sklopiti prijateljstvo."[2] Da je cjelina istina, znali su još i kineski mudraci prije više od dva milenijuma: „Rastavi kola na delove, i nemaš više kola. Imaš sve delove, ali ne možeš da voziš, jer nemaš kola, to jest celinu."[3]

Čini se da je pisac, u svom zrelom dobu, posebno preokupiran globalnim pitanjima, kao što je pitanje čovjeka — jedinke čovječanstva. Zato on čovjeka obrađuje i tumači kroz pet različitih disciplina. Fizičkom antropologijom vidi čovjeka kao prirodno biće, socijalnom antropologijom ga tumači kao društveno biće, dok kulturnom antropologijom čovjek „sve tumači i razume u skladu sa značenjem simbola u svojoj kulturi".[4] Ostaje nam još da pomenemo dvije antropologije: filozofsku antropologiju, koja „suštinu čoveka vidi u samom čoveku i, kao da joj nije potrebna mera izvan čoveka"[5] ; i teološku antropologiju gdje se „čovek sagledava kao biće koje otelovljuje božji

[1] Šušnjić Đ., Sjaj odlomka — Prilozi otvorenoj antropologiji, 18.
[2] Ibid, 15–16.
[3] Ibid, 165.
[4] Ibid, 243.
[5] Ibid, 243.

lik u svojoj ličnosti“[6]. Autor je mudro zaključio da čovjek u životu mora ostvariti pet odnosa: „odnos prema prirodi, odnos prema tajni (bogu), odnos prema društvu, odnos prema kulturnim značenjima i odnos prema sebi i smislu svog života.“[7] Ovi odnosi izgledaju kao djelovi cjeline koju je on u svojim spisima za sebe pronašao. Ako je tako, onda se za istinom traga cijeloga života.

Izgleda da ova neobična knjiga zahtijeva čitanje i iščitavanje. To znači da će se čitalac poslije prvog čitanja uvijek vraćati ovoj knjizi iz više razloga: nekad će tražiti neku izuzetnu misao autora ili raznih citiranih mislilaca; katkad će odlomke knjige povezati na potpuno novi način i dobiti dotad skrivena značenja i misli.

III

Profesor Šušnjić je ostavio neizbrisiv trag na svim katedrama na kojima je predavao — u Zagrebu, Zadru, Nišu, Novom Sadu, Beogradu, Nikšiću i Podgorici. Toj reputaciji u prilog ide i Povelja za predavačku djelatnost koju je dobio na Kolarčevom univerzitetu.

Autor s prebogatom akademskom karijerom poznat i po djelima *Ribari ljudskih duša*, *Cvetovi tla*, *Otpori kritičkom mišljenju*, *Religija 1–2*, *Dijalog i tolerancija*, *Žetva značenja* i drugim, od kojih je gotovo svako doživjelo više izdanja, ponovo je oduševio svoje čitaoce. Impozantna stvaralačka biografija Đura Šušnjića ovim djelom je dobila novi šarm.

Knjiga *Sjaj odlomka: Prilozi otvorenoj antropologiji* je još jedan svetionik koji je postavio uz obalu nadanja koja se nazire daleko na horizontu kao tačka stremljenja. Ona će nesumnjivo ostati jedan od najznačajnijih simbola Biblioteke *Diafora* koju krasi mnoštvo spisa renomiranih profesora.

[6] Ibid, 244.
[7] Ibid, 245.

Milovan Đilas, *Pisma iz zatvora*, Vukotić Media, Beograd, 2016. (Veselin Pavlićević)

S one strane pobune

Tokom 2016. godine, u izdanju Vukotić-Media iz Beograda, posthumno je izašla knjiga Milovana Đilasa „Pisma iz zatvora". U knjizi je riječ o pismima koja su razmjenjivali Milovan Đilas i njegova supruga Štefica, dok je „glava porodice" bila u zatvoru od 1957. do 1961. i od 1962. do 1966. godine. Knjigu je priredio, tj. izbor iz pisama hronološki poređao dr Aleksa Đilas, sin Milovana Đilasa.

Pisma su supružnici mogli razmjenjivati jednom mjesečno na jednom listu papira formata A4. Pisma nijesu mogla biti primana ili slata u zatvorenoj koverti. Svako pismo je imalo paraf upravnika zatvora, pedantno objašnjava uvodničar knjige Aleksa Đilas.

U veoma otmenom i odmjerenom predgovoru A. Đilas vješto izbjegava klopku familijarne bliskosti i, s tim u vezi, subjektivnosti, pristrasnosti. U trideset jedno straničnom predgovoru gospodin A. Đilas upućuje čitaoca na razne detalje knjige, tj. pisama i pomaže mu da lakše pronikne u unutrašnje i spoljašnje okolnosti u kojima je živjela i funkcionisala uža familija Đilas. Bilo onaj dio familije koji je bio u zatvoru, bilo ostatak koji je ostao zatočen u svom stanu u Beogradu i u nekoj vrsti kućnog pritvora i — slobode.

Neko je davno primijetio da su pisma „ogledalo ljudske duše". To je tačno. Pisma se i pišu dušom, srcem. A srce nikad ne laže. Niti zna i može da laže. Pisma Štefice i Milovana Đilas pomažu da se iz različitih unutrašnjih uglova srcâ pošiljalaca pisaca, jasnije razumije njihova borba, patnje, emocije, strasti, pa i bolje razumije „izviiskra" dotaknute mudrosti koju nečija osama zna da stvara.

Pisma otvaraju tajnu čuda koju samo izuzetne okolnosti — a zatvor je izuzetna okolnost — stvaraju. (To je primijećeno još u „biblijskim" vremenima.) A pravo je čudo da je Milovan Đilas u dvoipogodišnjoj samici i devetogodišnjoj negrijanoj ćeliji hladnog Sremsko-mitrovačkog zatvora opstao i preživio. A da čudo bude veće, Milovan Đilas je u zatvoru pisao i stvarao, kako on u nekom pismu objašnjava, u vunenim rukavicama čiji su vrhovi na prstima otkinuti. Pa ipak, u zatvoru Đilas je napisao odličnu studiju o Njegošu, preveo sa engleskog Miltonov dvotomni „Izgubljeni raj", napisao brojne pripovijetke i romane („Svjetovi i mostovi", „Izgubljene bitke"). Ovaj poslednji roman neslučajno je posvetio neumornoj

supruzi Štefici. (I već kad smo kod posveta, M. Đilas je knjigu o zatvorskim iskustvima — „Tamnica i ideja“ — takođe neslučajno posvetio svom sinu Aleksi.)

1. Gordost pisama

Po svojoj literarnoj dubini, pisma otkrivaju višedimenzionalne likove Štefice i Milovana koji susretno grade rezultantu: vjeruj, trpi, izdrži i pobijedićeš. Sloboda se ne može uhapsiti. Oni iz raznih uglova moći srca i međusobne ljubavi pomažu i uzdižu jedno drugo. Međusobna ljubav je najčvršće vezivno tkivo njihovih razdvojenih života. Ta riječ (ljubav) se daleko najčešće pominje u pismima. Na toj magičnoj riječi se oslanjaju životi, nade, strasti, vjere, borbe zatvorenika i ostatka familije. Ali na toj riječi su pisci pisama bježali od zatvorske i društvene realnosti i gradili svoje uzdignute „svjetove i mostove“. Nametnutim okolnostima Štefica i Milovan su sudbinski istraživali sebe po dubini duše. U pismu od 02. V 1963. Đilas otkriva da vrsta robijaša kao što je bio on „živi za drugoga, za ljubav, za misao — za vas“. Ali pisma imaju i snagu odlučne, nesalomive volje da baš u zatvoru „treba opravdati i ovde, baš ovde, svoje postojanje“ (02. VI 1963).

U pismima nema ni jedne suzne, plačne riječi. Naprotiv, samo gordost. Evo par citata. „Baš ste moji — čak u sudbini, na kojoj vam ne zavidim, mada mi moja ne izgleda nimalo loša i mada, kad bih mogao, bitno drukčiju ne bih ni izabrao“. (14. VIII 1963), ili „Bogovi“ su nam još nenaklonjeni. A kako bi i bilo drukčije, kad samo pretendujemo da budemo „bogovi“ — da stvaramo nove svjetove? Ali i mi ovako odvojeni nalazimo neke sadržaje jedno u drugom — živimo od snova i mrvica otete realnosti. Za nas je i ovo sadašnje stanje najpotpunije zajedničko postojanje — punoća odricanja, čekanja i žrtvovanja“ (02. V 1965), ili „Prvo je moj unutrašnji odnos prema zatvoru, a drugo moj svesni i emotivni odnos prema vama. Ja sam našao nekakve ravnoteže između jednog i drugog. Možda čak i veze (...) Sve što mi dobro u tom pogledu kažete — samo će pojačati moje osećanje slobode i biti izvor nepresušnih nada i radovanja.“ (07. III 1965)

Đilas u nekom pismu piše da su mu pisma čak veća radost i od posjete supruge i sina, jer (očito) poslije posjete mu je ostajala tuga a poslije pisma mu je ostajao vedri mir i Danteovo sjećanje na sreću u nesreći.

Veoma je teško reći koji je lik jači pa i najjači u pismima, ili uprijeti prstom na lik onoga koji može da izdrži najsnažniji pritisak. Moje je mišljenje da je to Štefica Đilas. U sjenci njenih pisama je sve i svi, pa čak i sam Milovan Đilas. Štefičina pisma su Milovana Đilasa vraćala u život, dodavala mu daha, vazduha da preživi. Jer Milovan Đilas je bio živ zakopan. Tito ga je zakopao. U podršci suprugu, Štefica Đilas je bila nerazoriva gromada starogrčke postojanosti i okamenjenosti. Razapeta između prošlosti, koja je u zatvoru, i odgovornosti za budućnost, koja je u sinu, Štefica Đilas se bez sadašnjosti rasplela u

oba pravca i vremena. I sve izdržala. (Donekle lik i snaga Štefice Đilas podsjeća na Nadeždu Mandeljštam, suprugu Osipa Mandeljštama, ruskog pjesnika i Staljinovog zatvorenika.)

2. Hijerarhija volja u pismima

Kad se god neko veliko istorijsko ime, kao što je to bio Milovan Đilas, iznenada nađe „iza rešetke", društvo je u političkom i istorijskom šoku. Kao i svaki bljesak, šok pokratko traje a istorija o ličnosti „iza rešetke" nanovo se „gradi". Cilj je da se uhapšenik što prije zaboravi, precrta i dovede u stanje službenog tumačenja, mirovanja i krivotvorenja. Vremenom na „broj iza rešetke" intenzivno popada ideološka (službena) prašina koja prekriva i „stisne" ličnost. Prašinaste laži o odbjeglom članu „nove klase" ili Milovanu Đilasu, nazvane su „lijeve greške" Milovana Đilasa. „Lijevim greškama" se nastojalo da se „gubavac" u široj javnosti moralno diskredituje. Ali i zaplaši narod pa i „nova klasa" i dublje učvrsti vlast eliminacijom demokratske alternative koju je Milovan Đilas počeo da formira poslije Drugog svjetskog rata. Riječ je o „Borbinim člancima" ali i o nedogmatskom časopisu „Nova misao" koji je 1952. godine pokrenuo Milovan Đilas. Izlaženje časopisa je odobrio Josip Broz a neslučajni naslov časopisu dao M. Đilas. Ovim časopisom Đilas je radio na formiranju jugoslovenske liberalne kulturne opozicije tadašnjoj vlasti.

Pisma otkrivaju da, iako razdvojeni, familija je vremenom bila — suprotno zemaljskoj logici — sve susretnija, bliža, čvršća, odanija jedna drugoj. Spolja gledano, tročlana familija je ličila na riječni kameni oblutak koga brzak planinske vodene stihije nadskače, ali ne dodiruje. Pisma su primjer otpora elementarnoj nepogodi koja „zatvorenike" ne može da pomjeri. Prosto, sve troje su sebe snagom volja tako postavili da ne pokleknu, da se sebe ne odreknu, osramote i zakažu pred sudbinom, pa i prstom istorije.

I već kad smo kod trostranih snaga volja u pismima, navedimo hijerarhiju volja redom jer je važna.

Đilasova snaga volje je izvorna. Ona je u orbiti visoko zakucane metafizike, njegovog stremljenja društvenoj ali i ličnoj odgovornosti i obavezi. Šteficina snaga je u silini netipičnog ženskog srca koje je tročlanu familiju činila „duševno i moralno velikom" (07. XII 57). (Lako je Štefica Đilas mogla postati važno ime Titove vlasti i vrhunsko jugoslovensko političko ime, samo da se javno odrekla svog supruga i počela pričati intimu i pisati memoare o „bivšem suprugu".) A Aleksina snaga volje, s početka, je valjda u intuiciji da mu otac ništa nije kriv. Kasnije, oko 13. godine, kad Đilas definitivno izlazi iz zatvora, Aleksa je već bio u spoznanju da je „izdajnik i ludak", kako je disidenta Đilasa nazivao J. B. Tito, najiskreniji jugoslovenski patriota sa starocrnogorskim hrabrim obrazom individualne unutrašnje obaveze na pobunu nedemokratskoj vlasti i civilizacijskoj komunističkoj fikciji.

Đilas piše da će za vrijeme tamnovanja „do kraja ostati svoj i čovek, predati se jedino svojoj dužnosti: pisati, misliti i voleti vas“ (05. X 57). Drugim riječima, Đilas poziva na rad i ljubav. Ovo je važan i netipičan osjećaj nevinog zatvorenika koji primljenim pismima (s one strane svijeta) pati i sanja novu nadu i novi život — ali ne i osvetu.

Pismima Štefica i Milovan Đilas stvaraju sjećanje na sebe i svoja pregnuća.

Kad se zatvori poslednja stranica knjige, čitaocu danas ostaje jasan odgovor na pitanje: ko je bio u zatvoru, a ko ne.

CIP — Каталогизација у публикацији
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње

ISSN 2337–0718 = Humanističke studije
COBISS.CG-ID 28706576